

Ш.А.Ахадов. Т.С.Эгамов

**Амир Тему́р ва темурийлар даврининг
интеллектуал салоҳияти**

Самарқанд – 2004

Такризчилар: ф.ф.д., проф. С.К.Каримов
Т.ф.н., доцент Ф.Аюпов

Мухаррирлар: доц.Б.С.Қаршиев. Ҳ.Абдурахимова

Ушбу қўлланма тарих фанлари доктори профессор Ш.А.Ахадов, доцент Т.С.Эгамов томонидан ўқув қўлланма сифатида тайёрланган. ўқув қўлланма «Социология ва иқтисодий назария» кафедраси йиғилиши, ижтимоий-гуманитар фанлари илмий кенгаши, СамДАҚИ илмий кенгашида муҳокама қилиниб, нашрга тавсия этилган.

ўқув қўлланма олий ва ўрта махсус ўқув юртлари талабалари, коллеж, лицей ўқувчилари ва кенг китобхонлар оммасига мулжалланган.

Ш.Ахадов, Т.С.Эгамов

Самарқанд - 2004

Ўзбекистон Республикаси олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги
Мирзо Улуғбек номидаги Самарқанд Давлат архитектура-қурилиш
институтини

Ш.А.Ахадов. Т.С.Эгамов

«Амир Темур ва темурийлар даврининг
интеллектуал салоҳияти»

Самарқанд – 2004

МУНДАРИЖА

Кириш.....	5
Амир Темур даврида илму-фан ва маънавий ҳаёт.....	6
Амир Темур фаолиятида толерантликка доир мулоҳазалар....	15
Амир Темур фаолиятида ландшафтлик, орасталик маданияти ҳақида.....	23
Амир Темур барпо этган боғлар.....	28
Амир Темур даврида тиббиёт илми ва ветеринария ҳизмати ҳақида мулоҳазалар.....	40
Темурийлар салтанатининг маънавий асослари.....	48
Амир Темурнинг маънавий фазилатлари.....	65
Амир Темур даврида сиёсий бошқариш таркиби.....	72
Амир Темур давридаги машхур олимлар, буюк алломалар ва давлат арбоблари.....	77
Мунажжимлар	81
Хунарманд олимлар.....	82
Шатранжчилар.....	83
Қўшиқчи санъаткорлар.....	83
Боғбонлар.....	84
Амир Темур даврининг ва буюк Соҳибқирон тарихини ёзган машхур олимлар.....	84
Амир Темур ҳақида тўғри фикр билдирган шахслар.....	85
Амир Темур ҳақида ноҳақ фикр билдирган шахслар.....	89
Амир Темур ва унинг авлодлари.....	90
Амир Темурнинг хотинлари ва фарзандлари.....	91
Ғиёсиддин Жаҳонгир ва унинг авлодлари.....	92
Умаршайх Мирзо ва унинг авлодлари.....	93
Жалолиддин Мироншоҳ ва унинг авлодлари.....	95
Шохрух Мирзо ва унинг авлодлари.....	98
Амир Темур эғалик қилган мамлакатлар.....	100
Амир Темур давридаги мамлакатлар.....	101
ХУЛОСА.....	102

КИРИШ

Амир Темур ва темурийлар даври Ватанимиз халқлари тарихида ўзига хос муҳим аҳамиятга эга бўлиб, ҳозирга қадар бу давр тарихи тулалигича ўрганилган эмас. Бу даврнинг тарихини қанчалик чуқурроқ ва тула атрофлича ўрганилишига ҳаракат қилинса шунчалик янгидан-янги тарихий воқеа ва ҳодисаларни маънавий-маданий меросимизга боғлиқ қимматбаҳо ва ноёб тарихий ҳужжатларнинг мавжудлигига ишонч ҳосил қиламиз. Улар нафақат Ватанимиз халқларининг, балки жаҳон халқлари маданиятида ҳам муҳим роль уйнайдиган тарихий воқеаларни эслатадиган ҳужжатлар эканлигининг гувоҳи бўламиз.

Амир Темур ва темурийларга доир ҳозирги кунда мавжуд дастлабки манбалардан уша даврнинг маънавий ва маданий тафаккурини тулиқ тасвир ва тавсифлар берадиган ҳужжатлар галареяси мавжуд бўлиб, уларни атрофлича ва чуқурроқ ўрганилишига ҳаракат қилинмоқда.

Ушбу қулингиздаги мавжуд «Амир Темур ва темурийлар даврининг интеллектуал салоҳияти» мавзусидаги ўқув қўлланма ана шу манбалар асосида ёзилиб тавсия этилмоқда.

Ушбу ўқув қўлланмада Амир Темур даврида илму-фан ва шу асосда маънавий-маърифий ҳаётнинг ўзига хос мезонлари, бунёдкорлик хусусиятлари ҳақида янги маълумотларга таяниб таъриф берилди. Шу билан бир қаторда Темур ва темурийлар даврида жиддий эътибор берилган толерантлик, муросаю-мадора муаммолари, маданий ландшафтлик ва орошталлик фазилатлари, тиббиёт илми ва ветеринария хизмати, халқ табобат илмига биринчи бор таъриф берилди. Амир Темур боғлари ҳақида, авлодлари ва Соҳибқирон давлатида фаолият кўрсатган давлат арбоблари, илму-фан намоёндалари, хунарманд-муҳандислар, шахматчи ва санъаткорларга, Амир Темур ва темурийлар даври тарихини ёзган таниқли олимлар ҳақида маълумот берилди. Шу билан бир қаторда Амир Темур ҳақида ноҳақ фикрлар билдирган шахслар мулоҳазалари келтирилди. Ундан ташқари Соҳибқирон забот этган мамлакатларнинг ҳам номлари келтирилди.

Хуллас, Амир Темур ва темурийлар даври тарихи билан қизиққан кишилар учун керакли дастлабки тарихий маълумотлар ёритилди. Ишончимиз комилки, ушбу ўқув қўлланмадан китобхонлар ўзларига яраша билимлар олади деган умиддамиз.

Қисман бўлсада камчиликлар бўлса китобхондан узур сўраймиз.

АМИР ТЕМУР ДАВРИДА ИЛМУ - ФАН ВА МАЪНАВИЙ ҲАЁТ.

Темур ўз сиёсатини мамлакатда марказлашган кучли мустақил жамият ўрнатиш, ҳар бир ишда қонун ва тартиб жорий қилиш, юртда осойишталикни жонлантириш, хунармандчилик, савдони ривожлантириш,

ислом ақидаларига риоя қилишдан бошлади. Темурнинг амалий-ижтимоий фаолияти унинг аввал ўтган подшоҳларга нисбатан қандай ижобий янгиликларни амалга оширганлигига қараб баҳоланиши зарур. Ана шу нуқтаи назардан айтишимиз мумкинки, Амир Темур ва темурийларнинг фаолияти, шубҳасиз илму-фан тараққиёти ва маънавияти билан суғорилгандир.

Амир Темур ўз замонасининг қандай буюк жаҳонгири бўлса, шундай улкан илму-фан бунёдкори, маданият ривожининг буюк йўлбошчиси ҳам эди. Муҳими шундаки, у ўзининг кенг бунёдкорлик илму-фан ва маъмурчилик ишларини нафақат она Ватани Туронда, балки ундан узоқ бўлган ўзга юртларда ҳам муваффақиятли олиб борди. У бузилган ва талофатга юз тутган Боғдод шаҳрини қайта тиклаш ва обод этиш, Қобул водийси ва Муғон шаҳрини қайта тиклаш ва обод этиш, Қобул водийси ва Муғон чўлларига сув чиқариш, Озарбайжондаги Дарбанд қалъаси ва Бойлакон шаҳарларини қайта тиклаш, янги жамоа биноларини қуриш, Озарбайжоннинг Арс даресидан чулга канал қазиб сув чиқариш (узуни 60-70 км). Хуросон худудига Балх шаҳрини қайта тиклаш ва обод этиш. Хитой чегараларида жойлашган узоқ Ампара шаҳри ва Бош Хумра қалъасини маъмур этиш каби улкан бунёдкорлик, таъмир ва ободончилик ишларини амалга оширди. Ҳозирча мавжуд Исфahондаги катта куприкни қурдирди. Темурнинг нигоҳи меҳри тушган, таъмир ва маъмурчиликка мухтож бўлган ерлар хоҳ Туркистонда бўлсин, хоҳ ўзга юртларда Темур ҳиммати ва эътиборидан четда қолмади. Оддий халқ тили билан айтганда, Амир Темур ўз ҳаёти давомида «минг бир» хайрли ва мўътабар ишларга қул урдики, уларни қойилмақом қилиб уддалади. У нафақат давлатчилик салоҳиятни, ижтимоий адолатни, балки маънавий маданиятни, диний ҳақиқатни ҳам ривожлантириб уни мустаҳкамлади.

Ислом шарқи дунёсида эл-юрт фаровонлиги, мамлакат ободончилиги ва осойишталиги учун бунёдкорлик соҳасида фидойилик кўрсатган алломалар оз эмас. Бироқ, бу борада Амир Темур ва темурийларнинг ўрни алоҳида аҳамиятга моликдир. Ватан ва миллатнинг фаҳри учун бутун халқ кучини эзгу ишларга йўллашда маънавий маданиятни, илму-фанни ривожлантиришда темурийларга Амир Темурнинг ўзи бош бўлган эди. Соҳибқирон ўзининг барча ишларига мусулмончилик деб аталмиш буюк бир ахлоқ-одоб ва қадрият байроғини баланд кўтаришга ҳаракат қилди ва бунга эришди ҳам. Ҳазрат Амир Темурнинг ислом оламида ҳар юз йилда бир маротаба бериладиган «Қутбиддин» унвонига сазовор булишлиги ҳам бежиздан эмас эди. Амир Темур ислом таълимоти ва тасаввуф анъаналарига тамоман мос келувчи ҳайрия бинолари ва иншоотларини илму-фан марказларини, маданият масканларини қуришни давлат томонидан амалга оширилиши шарт бўлган ишлар қаторига киритиб, уларни ўзи амал қилган ижтимоий адолатнинг,

сиёсий қудратнинг, диний ҳақиқатнинг муҳим тамойилларидан бири деб билар эди.

Темур даврида Марказий Осиёда шаҳарсозлик, меъморчилик, санъати, дину-ислом, маданият ва илму-маърифат тенгсиз ривож топди. Ўрта Осиё шаҳарсозлигида бино ва иншоотларни қуришда янгича ансамбль услуби, янгидан-янги жамоа бинолари, усти берк савдо расталари, махсус бозорлар вужудга келди, илму-фан марказлари ташкил топди.

Меъморчилик санъатининг ривожланиши янги поғонага кўтарилди. Пештоқ ва гумбазлар биноларга маҳобат баҳш этувчи асосий шаклларга айлантирилди. Бино шакллари ва қисмларини бир-бирига ҳамоҳанг ва уйғун, миқёсий улчовларда шакллантириш авж олдирилди. Бу эса, ўз навбатида, бино қисмлари улчовларини мутаносиб нисбатларда бўлишлигини, бино тарзини эса меъморий жиҳатдан шаклан мукамал ва гўзал чиқишини таъминлади. Мухандислик санъатидаги ютуқлар ҳам меъморчиликнинг янада равнақ топишига яқиндан ёрдам берди. Темур даврида яратилган ўзаро кесишувчи равоқ ғиштли қурилмалар кенг хоналарнинг томларини ёпишда, уларнинг ички ва ташқи кўринишларини маҳобатли қилиб ишлашда қўлланилди. Меъморчиликка тадбиқ этилган ҳаттотлик санъатининг ривож топиши эса бино ва иншоотларнинг янада мукамал ва сержило яратилишини ташкил этди. Нақшинкорликда гирих, ислимий ва ҳуснихат безакларидан ташқари муқарнас ва кундал услуби кенг қўлланилди. Бинолар яқиндан ва узоқдан қуришга мўлжалланган нақшлар, ёзувлар билан безатилди. Тасвирий санъатда китоб нафис наққошлиги (миниатюра) билан бир қаторда илгарилари (XI-XIII) асрларда) дин пешволари тазйиқи остида амалдан қолган маҳобатли деворий (монументал) ранг-тасвир санъати шохона сарой ва қушқ ҳашаматларидан янгитдан ривож топиб қўлланила бошланди.

Бу ҳолатлар Амир Темурнинг бунёдкорлик фаолиятида нафақат меъморчилик, қурилиш санъати, балки илму-фаннинг ҳамма соҳасини ривожлантиришнинг сардори, йўлбошчиси бўлди. Ўзи эса илму-фаннинг йирик билимдони сифатида ўзгаларга наъмуна бўлиб давлат сиёсати ислом ҳақиқати билан ўйғунлаштириб олиб борди. Унинг ашаддий рақиби ибн Арабшоҳ: «Темур подшоҳлар ва халқлар сийратларида билимдон, Шарқу-Ғарб тарихининг отаси ва онаси эди» - деб бежиз тан олмаган эди.

Ғарб епископи монах Иоанн Гринло Темур ҳақида ёзиб, унинг турк, форс ва араб тилларида бемалол сўзлашаолганлигини илму-фандан билимдон эканлигини таъкидлайди. «Илму Қуръон ва илму фикҳда шунчалик забардаст эдики, - деб хабар беради у Темур ҳақида, - ҳар қанақа мусулмон олими у билан бу мавзуда беллаша олмаган».

Султония епископи монах Ионн Гринло ўзининг Амир Темур ҳақидаги хотираларида: «Темурбекнинг бунёд этган қасрлари икки юздан зиёд эди: Самарқандда ўн саккиз, Кеш шаҳрида йигирма, Боғдодда ўн

беш, Исфакхонда ўн икки, Шерозда етти қасри бор эди», - деб ёзади. Иоанн Гринло ушбу қасрларнинг айнан қандай иморатлар эканлигини ёзмасада, уларнинг сонини келтиргани Соҳибқироннинг бунёдкорлик ишларига жуда катта эътиборни қаратганлигидан далолат беради.

Айниқса унинг ўзга юртларда бунёд этган бино ва иншоотлари Темур маънавиятидаги янги қирраларни очиб беришга хизмат қилади. Ўнлаб шаҳарлар ва боғ-саройлар, масжиду-мадрасалар, савдо ва тижорат иншоотлари, касалхоналару лангархоналар, хонақоҳлар, ҳаммомлар, кўприклар, каналлару бўғонлар Буюк Ипак йули бўйлаб бино этилган сон-саноксиз роботу-карвонсаройлар, сардобалар Амир Темур бунёдкорлик фаолиятининг кўп қирралари ва ранг-баранглигидан далолат беради.

Бир сўз билан айтганда Амир Темур даврида Туркистон ва Хуросонда амалга оширилган кенг бунёдкорлик ишларида ўзига хос «Темур услуби» яратилган эди. Кейинчалик темурийлар бу услубни ривожлантириб давом эттирдилар ва Шимолий Хиндистонда Бобур Мирзо ва бобурийлар ҳукмронлиги даврида ҳам бу услуб ўзининг сезиларли таъсирини кўрсата олди.

Темур даври маданий-маънавий ҳаёти билан боғлиқ масалалар орасида ушбу даврдаги маҳобатли, яъни монументал деворий тасвирий санъат ривожига масаласи ўзига хос тадқиқотга муҳтождир. Марказий Осиё маданиятига қадимдан хос бўлган, бироқ Ислом тазйиқи остида X-XIII асрларда амалдан қолган монументал тасвирий санъатнинг деворий услуби айнан Амир Темур ва темурийлар даврида янгидан жонланди, ривож топди. Нега? Тирик жонзотларни тасвирлаш, йирик ўлчамдаги деворлардаги рангтасвирларда ифодалаш шариат талабларига тамоман қарши эди! Нега темурийлар бунга амал қилмади? Бу каби саволларга жавоб бериш темурийлар даври тасвирий санъати турли қирраларда тадқиқ қилишни, бу даврда ислом ва тасвирий санъат муносабатларини ўрганишни тақозо этади.

Темур илму-фан ривожига раҳнамолик қилган, ўзи эса тарих, жуғрофия, тиб илмларини яхши билган, адабиёт ва шахматни севган. У уламо ва шоирларни беҳад ҳурмат қилган, эъзозлаган. Сабаби унинг ўзи ҳам ўз даврининг олими ва донишманди бўлган. Унинг муғолибларидан бири Ибн Арабшоҳ Темурни «Шарқу Ғарб тарихининг отаси ва онаси эди» деганда тўғри баҳо бериб, муболаға қилмаган эди. Темурнинг қадами қаерга етган бўлмасин, у ўша ердаги олиму уламолар, шоирлар, санъаткорлар, меъморлар, ҳунармандлар, касбкорларни йиғиб суҳбат айлаган, уларга топшириқлар ва вазифалар берган, осойишта ижод, бунёдкорлик билан шуғулланишга имконият яратиб берган, моддий ёрдам бериб хомийлик қилган. Чунончи, у Дамашқда ислом уламоларини йиғиб, Қуръон ҳақида катта мунозара ўтказди. Озарбайжоннинг Бойлақон шаҳрида ҳам олимлар билан кенгаш ўтказиб, улар олдида катта вазифалар қўяди. Румнинг Басра шаҳридаги энг катта кутубхонадаги нодир

китобларини Самарқандга келтириб бу ердаги китоблар билан қўшиб Кўксаройда улкан билим маскани - кутубхона ташкил этади. Бу кутубхона хазинасидан минглаб кишилар баҳраманд бўлган, етук олимлар етишиб чиққан. Фаҳмлаш мумкинки, Темурнинг кутубхонаси ўз даврида ер юзидаги улкан ва энг бой кутубхоналардан бири бўлган. Негаки пойтахт Самарқандга нафақат китоблар, балки Темур салтанати худудидаги энг нуфузли олимлар ҳам йиғилган эдилар. Темурнинг бевосита ғамхурлигида юзлаб олимлар илму-фанда ижод қилганлар. Улар қаторида Саъуддин ат-Тафтазоний, Мавлоно Аҳмад, Сайид Шариф Журжоний, Шамсиддин Муҳаммад ибн ал-Жазарий, Хожа Муҳаммад ал-Бухорий, Хожа Абдулмалик Самарқандий, Тожиддин ас-Салмоний, Мавлоно Убайд, Мавлоно Абдужаббор, Аҳмад Кирмоний, Хофизу Абру, Ғиёсиддин Али, Низомиддин Шомий, Ҳофиз Шерозий, Камол Хужандий ва бошқалар эди.

Умуман олганда Амир Темур салтанатида замонасининг таниқли алломалари ҳисобланган дунёвий фанларнинг ҳамма тармоқлари бўйича илмий-тадқиқотлари олиб борган қарийиб 100 дан ортиқ олимлар, Ислом тасаввуфчилиги соҳасида ҳам Шарқда номи машҳур бўлган ўнлаб авлиё-пирлар илоҳият йўлида самарали ибодатда бўлганлар. Самарқанд ўша даврда ана шундай буюк зотларнинг ижод марказига айланган эди. Бу иборани ўша даврнинг гувоҳи бўлган Ибн Арабшоҳ шундай таърифлайди: «Темур ҳар бир жонни (олиму-уламоларни...) йиғиб, нимаики нарса бўлса сарасини Самарқандга келтирди. Натижада, Самарқандда ҳар бир ажиб фан аҳли намоёндасидан ва санъатлар ғаройиб услубидан фазилати пешонасида нишона бўлиб, ўз тенгқурларидан устун турган ўз соҳасида аллома кишилар йиғилган эди». (1 китоби, 87-бет). У давом этиб: «Дарҳақиқат Самарқанд фозиллар жам бўлган ва фазилат аҳлининг келиб қунадиган жойи эрди» (1 китоб, 309-бет).

Ушбу олимлар Темур ташкил этган Кўксарой кутубхонасида ишлаш ва фойдаланиш ҳуқуқига эга эдилар. Ҳар бир олимнинг ўрни ва вазифаси аниқ эди.

Улар илму-фаннинг турли соҳаларида илмий изланишлар олиб бориб, Турони-замин илму-фан, маданиятини жаҳон цивилизацияси даражасига кўтариб, Самарқандда ўзига хос илмий марказни ташкил этиб, невараси Улуғбек даврида фаннинг кенг тараққий этишига, илмий лаборатория ва Самарқанд фанлар академиясининг вужудга келишига асос солган эди.

Темур даврига келиб Самарқанд олимлар масканига айланиши билан мадрасаларнинг вазифалари ҳам кенгая бориб, улар юқори савияси илм-фан муассасаларига айлана борди.

Ушбу олимларнинг кўпчилиги, айти пайтда, Темур даврида ва Темурдан олдин барпо этилган ва обод холга келтирилган Самарқанд мадрасаларида талабаларга таълим берар эдилар. Уларда энди диний қадриятлардан ташқари давлат хизматчилари ва иқтидорли ёш олимлар

хам тайёрлана бошланди. Ўша даврда Дамашкдан келтирилган ёш толиби илм Ибн Арабшохнинг Самарқанддаги Идику Темур мадрасасида тахсил олиб таникли тарихчи олим бўлиб етишганлиги фикримизнинг далилидир.

Ундан ташқари Амир Темурнинг бевосита устозлигида Темурийлардан ташқари қарийиб 80-дан ортиқ машҳур давлат арбоблари, талантили саркардалар, икки таълимотда ҳам билимга эга бўлган йирик сиёсатчилар етишиб чиқади. Жумладан, Тожуддин ас-Салмоний, Маъсуд ас-Симноний, Муҳаммад ас-Согиржий, Аҳмад ас-Тусий, Мавлоно Қутбиддин, Хожа Абдумалик, Мавлоно Убайд, Фазлуллоҳ Мавлоно, Жамолиддин, Муҳаммад Ковчин, амир Хамза, Махмуд Шохоб Хуросоний, Насриддин Махмуд, Амир Шох Малик, Амир Жоку, Сайфитдин Борлос, Амир Сулаймоншоҳ, Амир Абу Сайид, Амир Усмон Аббос, Амир Сарик Атко, Амир Жалолитдин кабилар шулар жумласидандир.

Темур даврида қурилган ва обод этилиб фаолияти ижобий йўлга қўйилган мадрасалар масаласига келсак фақат биргина Самарқанднинг ўзида уларнинг сони унга яқин эди. Темурнинг суюкли набираси Муҳаммад Султон мадрасаси, Бибихоним мадрасаси, Ферузшоҳ мадрасаси, Идику Темур мадрасаси, Амир Шохмалик мадрасаси, Қутбиддин Садр мадрасаси ва бошқалар шулар жумласидан эди.

Бундан ташқари, Шаҳрисабзда, Бухорода, Хиротда илм-фан ахллари, кўплаб адиблар, шоиру-бастакорлар, мусаввирлар, меъмору муҳандислар, бинокор наққошлар, моҳир хунарсандлар ижод билан банд эдилар. Бу даврда Темурнинг ота юрти Шаҳрисабз эса ўзи ўқиган мадраса қайта таъмирланиб, кенгайтирилиб, илмий тарбия марказига, яъни «Адаб илмининг гумбази»га айланган эди. Ундаги Темур бунёд этган «Дор уттиловат»да нафақат адаб илми, балки диний ва дунёвий билимлар ҳам ўрганилар эди. Хиротда эса Шохрух Мирзо ҳам Темурнинг илм-фан ва маърифат соҳасидаги саъй-ҳаракатларини олиб бутун Хуросондаги энг катта кутубхонани ташкил этади. Темур салтанатининг ҳар иккала улкан кутубхонасида нафақат араб ва турк тилларида, балки форс, лотин ва юнон тилларидаги энг нодир асарлар тўпланган эдики, бу асарлардан фойдаланиб ишлаган олимлар кейинчалик Самарқандда Мирзо Улуғбек шакллантирган улкан илмий академиянинг аъзолари бўлиб, илму фаолиятлари билан жаҳонга танилган йирик ва машҳур олимлар бўлиб етишади.

Хиротда эса ана шу саъй-ҳаракатларнинг давоми ва Хирот кутубхонасининг таркибий қисми тарзида пировардда Ҳусайн Бойқаро ва Алишер Навоий даврида Камолиддин Бехзод раҳбарлик қилган «Санъат академияси» – «Нигаристон» вужудга келган эди.

Юқорида келтирилган далил ва мулоҳазаларга асосланиб Темурнинг ҳаётда амал қилган тартиб эътиқодларидан бири, бу – китоб битиклар кутубхонасини ташкил этиш эди. Чунки узоқ Бурса шаҳридан Самарқандга яхлит бир кутубхонани кучириб келиш фақат Темур

маънавиятига хос тафаккур эди. Темурнинг фикрича, «китоб барча бунёдкорлик, яратувчанлик ва ақл-идрокнинг, илму донишнинг асоси, хаётни ўрнатувчи мураббийдир». Гарчи бу сатрлар Темур номидан халқ тилида айтилган ривоятларда келтирилган бўлса-да, у Темур маънавиятига тамоман мос келади. Чунки унинг угитларида «ёзилган нарсавлодлар хотирасида қоладиган ишлардан ҳам узоқроқ яшайди», деган ҳикматли сатрлар мавжуд (Амир Темур угитлари. Т., 1992, 59-бет).

Амир Темурнинг илм-маърифатга қаратган катта эътиборини унинг «Тузуқлари»да ҳам куриш мумкин. Унда, жумладан шундай сатрларни ўқиймиз: «Мусулмонларга диний масалалардан таълим бериб, шариат ақидалар ва Ислом дини илмларидан дарс берсинлар деб, ҳар бир шаҳарга олимлар ва мударрислар тайин қилдим... Яна амр қилдимки, ҳар бир шаҳарда масжид ва мадрасалар бино қилсинлар, касаллар учун шифохоналар курсинлар ва уларда ишлаш учун табиблар тайинласинлар».

Дарҳақиқат, Амир Темур замонасида уламо ва мударрисларга катта моддий ёрдам кўрсатилиб илгаригидан ҳам ортиқроқ маош ва иш ҳақи олиб мударрислик қилар эдилар.

Улар эса давлат ва унинг бошлиғи томонидан олиму-уламоларга қилган салоҳиятни моддий ва маънавий ёрдами туфайли ўша даврларда яратилган илму-фан натижалари ҳозирги кунда, келажакда ҳам ўз қийматини йўқотмайди. Жумладан, ҳозирги кунда Самарқандда Амир Темур саройида ҳизмат қилган олимлардан бири Муҳаммад Ибн Умар Саъдидин ат-Тафтазонийнинг илму-ҳисоб, ҳандаса ва мантиққа доир бир неча рисоласининг қадимги қўлёзма нусхалари мавжуд. Шулардан бири туғри чизикларнинг параллелигига бағишланади. Унда Тафтазоний Евклиднинг машҳур 5-постулатини исбот қилишга ҳаракат қилади ва бунда икки тўғри чизикни учинчи тўғри чизик кесганда ҳосил булувчи бир томонли ички ташқи бурчак йиғиндисининг икки тўғри бурчакка тенг бўлиши зарур эканини кўрсатади. Шу жараёнда у бурчакларнинг бошқа бир қатор хоссаларини ҳам исбот қилади. Уларнинг татбиқи сифатида икки масаланинг ечимини ҳам келтиради.

Маълумки «Зижи Курагоний» Мирзо Улуғбекнинг йирик асарларидан бири, улкан ижодиёт махсули. Бу асар устида кўплаб тадқиқотлар бажарилган. Лекин у батамом тулиқ ўрганилган дейилиши мумкин эмас. Ҳар холда кейинги тадқиқотлар қўшимча маълумотларни бермоқдаки, улардан айримларини кўрсатиб ўтамиз. Хусусан, «Зиж» 2-мақолатининг 1-бобида Улуғбек адад (сон, аргумент), ҳиссаи адад (шу сон ҳиссаси, функция қиймати), таъдил (интерполяциялаш) каби тушунчаларни беради, функция қиймати учун интерполяциялаш формуласини (албатта, ёзма баён асосида) ва аргумент қийматини топиш учун эса тесқари интерполяциялаш формуласини баён қилади. Булар ҳозир Ньютон номи билан аталадиган формулаларнинг чизикли қисмидан

иборат эди. У интерполяция хатосини камайтириш учун кадамни кучайтириш зарурлигини ҳам ўқдиради.

Мақолатнинг 2-боби синус (джайб), джайбу маъкус (арксинус) ва сахга бағишланган бўлиб, бунда Улуғбек икки микдор орасидаги функционал боғланиш тушунчасига асосланади. Сахм ($1-\cos$ дан иборат тригонометрик функция) тушунчасини киритар экан, биз учун ўрта мактабдан маълум тўғри бурчакли учбурчак тригонометриясини тенгенли учбурчак тригонометриясигача кенгайтиради ва шу борада бир қатор муносабатларни келтиради. Улардан фойдаланиш ҳисоблашларни ихчамроқ бажаришга имкон бериши тушунарли.

Зиллга (соя, тангенс) бағишланган 3-бобда унинг хоссаларини тушунтириш жараёнида нурнинг (юлдуздан) тўғри чизикли тарқалиш ва ясси текисликдан қайтиш қонуниятидан фойдаланади, тангенс (котангенс, секанс, косеканс) қийматининг чексизликкача ўзгаришини (демак, оламнинг чексизлигини), тригонометрик функциялар орасидаги муносабатларни анча батафсил баён қилади.

Мақолатнинг кейинги бобларида биз сферик геометрия ва тригонометриянинг ҳозир Кепер номи билан аталадиган муносабатлардан, шунингдек, сферик учбурчак учун синуслар ва косинуслар теоремаларидан фойдаланади. Улуғбек баёнидан фойдаланиб турли вазиятда, масалан, осмон сферасининг бир қисми куринмай қолган шароитда ҳам, ҳисоблашларни бажариш мумкинлигини таъкидлаймиз.

Синуснинг 1-ли қийматини жуда аниқ топиш мақсадида Улуғбек мактабида ишлаб чиқилган ва учинчи даражали тенгламанинг айрим кўринишларини ечиш қўлланилган итерацион усуллар маълум шартларда ихтиёрий тенгламани ечиш учун ҳам яроқли экани маълум бўлди.

Амир Темур ва темурийлар даврида ижод этган олимларнинг асарлари кейинги ва йилликлар давомида қайта-қайта кўчирилган ва фойдаланиб келинган. Тадқиқотлар бу асарлар илму-фаннинг кейинги тараққиётида ҳам алоҳида ўрин тутганликларини кўрсатади.

Амир Темурнинг илму-фан, маънавий-маданияти ҳақида фикр юритар эканмиз Соҳибқироннинг ўзи ҳам фан билан шуғулланган, тарихни севган, тарих ҳақида китоблар ёзган. Унинг «Манзумои Турк», «Тузуклари» шулар жумласидандир. Юқорида таъкидлаганимиздек жаҳон халқлари тарихини яхши билган, ўз фаолияти тўғрисида сиёсий хулосалар чиқарган.

Шу билан бир қаторда Амир Темур табобат илмининг ривожига катта шароит яратиб беради ва халқ медицинасини, табобат илмий марказлари, биноларини вужудга келтиради.

Темурнинг алоҳида бино тарзида шифохона қурдирганлиги ҳақида адабиётларда маълумот йўқ. Бироқ бизга Амир Темур даврида Самарқанддаги Арк-қалъада дор уш-шифо, яъни шифохона хизмати ташкил этилганлиги маълум. Замонасининг улуғ уламоларидан бўлмиш

Мир Сайид Шариф Журжоний (1330-1414) аввал Шерозда мударрислик қилиб, 1387 йилда Амир Темурнинг таклифи билан Самарқандга келиб ушбу дор уш-шифода ўз фаолиятини давом эттирганлиги хақида маълумотлар мавжуд.

Темур «Тузуклари»га амал қилиб касаллар учун шифохоналар қурган темурийлар хақида гапирадиган бўлсак, унда Хуросон хукмдори Султон Шохрух Мирзонинг хотини Милкат оға (у олдин Умаршайх Мирзонинг хотини бўлиб, 1394 йилда у ўлгандан кейин Темур идорасига бўйсуниб, Шохрух Мирзо олади, у киши Хирот шаҳрида дор уш-шифо қуради) ҳамда Шохрух Мирзонинг набираси Мирзо Алоуддаватни (у ҳам Хиротда шифохона қурган) ва Ҳусайн Бойқарони (Хирот яқинидаги Герируд тоғидан чиққан шифобахш иссиқ сувга шифохона қурдиради) кўрсатиб ўтиш мумкин.

Хуллас, Амир Темурнинг нафақат диний илмлар, балки дунёвий илмлар ҳамда табобат илмини ривож топтиришда ҳам хизматлари катта бўлган.

Темурийлар даврида илм-маърифат фақат Улуғбек давридан бошлаб ривож топган, деб тушунилар эди. Юқорида келтирилган маълумотлардан аён бўлдики, Темур невараси Улуғбекка қадар ҳам ўз салтанатида илм-маърифат тараққиётига алоҳида эътибор берган ва шундай хулоса қилиш мумкинки, Улуғбек академиясидек улкан илм масканининг пойдеворига ҳам аслида Темурнинг ўзи асос солиб кетган эди.

АМИР ТЕМУР ФАОЛИЯТИДА ТОЛЕРАНТЛИККА ДОИР МУЛОҲАЗАЛАР.

Толерантлик фақат диний эътиқодларда тасаввуф илмдагина қўлланилмасдан бутун ижтимоий ҳаётнинг ҳамма соҳаларидаги қарашларнинг хилма-хиллиги, миллий, диний ва ғоявий жараёнларнинг бутун тизимларида юз берадиган, турли хил қарашдаги томонларни келтириш ва мувозанатлаштириш, вазиятни кескинлаштириш эмас, балки мувофиқлаштириш, ҳатто ғаразли ҳолатларни ҳам тинчлантиришдан иборат воситадир. Айниқса, толерантлик динлараро, давлатлараро, халқаро муҳим аҳамиятга эга бўлган воситавий имкониятдир.

Ислом дини ва унинг тасаввуфчилик илмидаги ана шу имкониятдан Амир Темур устамонлик билан ўз вақтида йирик марказлашган давлатни ташкил этиш, Турон – замин халқларини бирлаштиришда сиёсий арбоб, қобилиятли хукмдор, буюк саркарда сифатида фойдаланишга эришган давлат бошлиғидир, туркий халқларнинг ардоқли фарзандидир. Ислом дини, диний ислом тасаввуфчилик тариқати нафақат кишиларни эзгу-ниятларга, инсоний фазилатларга, ахлоқ-одобга, диний эътиқодга, Оллоҳнинг яккалиги-ю яратганнинг куч-қудратига,

диний ислом талаб-мақсадларига, балки ижтимоий жамиятни бошқаришни ўзига хос салоҳияти, бошқарувчи-ҳукмдорнинг ҳам адолатлиги, маърифатлилиги, халқпарвар солиҳ бўлишлигини, халқлар ўртасида бирлик, ҳамкорликни, бир-бирига ишонишни талаб этадиган диндир.

Халқимиз тарихида, давлатчилигимиз салтанати салоҳиятида қанчадан-қанча ҳукмдорлар ўтган. Тарих сабоқларидан шу ҳақиқат маълумки қайси ҳукмдор комил инсон сифатида диний таълимотни мукамал билиб унинг бағрикенглик ғоясидан-толерантлик имкониятида халқлар манфаати, бирлиги, ишончи, ҳамдўстлиги йўлида фаолият кўрсатиб давлатни бошқарган бўлса, мамлакат обод бўлган, халқи мухтожсиз, осойишталикда, эртанги кунга ишонч, дўстлик, бирлик ва ҳамкорликда яшаганлар.

Тарихда бундай ҳукмдорлар камдан-кам бўлганлиги ҳақида гувоҳлик берадилар. Диний ислом илмий тасаввуфчилик тариқати толерантликдан камдан-кам ҳукмдорлар фойдаланган. Аммо Соҳибқирон Амир Темур ва айрим темурийзодалар бу фазилатли имкониятдан ўринли, халқ, мамлакат, давлатчилигимиз манфаати йўлида фойдаланганлар.

Чунки Амир Темур миллий давлатчилигимизни такомиллаштириб марказлашган йирик давлат ташкил этиб, ўз фаолиятида диний Ислом ва илмий тасаввуф амалиётида ғайри динларга ҳурмат, бошқа халқлар анъана ва эътиқодларга кенг йўл бериб, буюк олиму-уламолар васиятларига қатъий риоя қилган ҳолда диний толерантлик воситасидан унумли фойдаланиб сиёсат юргизган. Бундан Амир Темур диний толерантизмни билар эканда деган нотўғри хулоса чиқармаслик керак. Амир Темур ҳозирги кунда диний тотувликни – толерантлик деб аталиш эканлигини билмасада Имом Матрудийнинг мувозанат таълимотини, диний тотувликни, жамиятдаги кескин вазиятни юмшатишни мукамал ўзлаштириш қобилиятига эга бўлган ҳукмдор эди. Халқ манфаати ва тинчлиги, осойишталигини сақлашда бирон ёрдами, нафи тегадиган ишларда ҳар қандай услублардан фойдаланган салтанат эгаси эди. У Тангрининг яккалигига, Мухаммад Пайғамбар Оллоҳнинг расули эканлигига қаттиқ ишониб, эътиқодга мустаҳкам бўлиб, Қуръони Карим, Ҳадиси-шарифни мукамал билиб, унга ишониб, ситқи дилдан сиғинган, уларга таяниб салтанатни адолатли, бағрикенглик билан бошқарган. Амир Темур ўзининг «Тузуқлари» да кўпдан-кўп ана шундай эътиқодларидан мисоллар келтиради. Жумладан: «...Эшитганманки, Али Ибн Лақатий Халифа Хорун ар-Рашиднинг вазири эди. Ундан Тангри таоллонинг бандаларига (диний эътиқоди, миллий, ирқийлигидан қатъий назар-тахлил А.Ш.) кўп нафу-фойда етарди. Кунлардан бир куни ўз ихтиёри билан вазирликни тарк этмоқчи бўлибди. Ўшанда дин пешволаридан бири унга шундай деб ёзибди: «Сен халифа даргоҳида

мулозимлик қилиб, вазирлик ишини бажариб туравер. Бу ишни ташлашни ўйламагин ҳам, чунки (бу мартабада туриб) халққа етказётган ёрдамнинг ва нафнинг, (белги меники А.Ш.). сен қилган бутун ишлар ва ҳаракатларнинг энг олийсидир»*. Амир Темур «Тузуклари»нинг яна бир жойида ушбу фикрни келтиради: «Яна шуни эшитдимки, Ҳазрати пайғамбаримиздан, унга Тангрининг марҳаматлари ва саломлари бўлсин, сўрабдилар: «Агар Сиз Набий (илоҳий хабар келтирувчи А.Ш.) ва Расул (Оллоҳнинг вакили – А.Ш.) этиб юборилмаганингизда қайси иш билан шуғулланар эдингиз? У шундай жавоб берган эканлар: «Султонлар ҳизматида бўлишни ихтиёр этиб, Тангри таолонинг бандаларига (диний эътиқодларидан қатъий назар – А.Ш.) фойда ва яхшилик етказардим»*, - деб жавоб берганлигини Соҳибқирон ўз «Тузуклари»да бежиз келтирмаган. Чунки Амир Темур нафақат диний муносабатларда балки халққа, Тангри таоло бандаларига ижтимоий жараённинг ҳамма соҳаларида фойда, наф, яхшилик қилишни, тотувлик ҳамкорликда яшашни ташкил этишни давлат сиёсати даражасига кўтарган. Шу сабабли юқорида келтирилган мисолларни ўз «Тузуклари» да баён этган. Бу албатта ҳозирги замон тили билан айтганда амалий толерантликдир.

Амир Темур илмий тасаввуф тариқатига доир толерантликнинг амалий жараёнига боғлиқ бўлган, ўзининг бевосита ҳаётий фаолиятига алоқадор яна бир мисолни келтиради. «Шу сабабдан, халққа ёрдаму мадад мақсадида, мен ҳам Туқлуғ Темурнинг ўғли Илёсхожага вазирлик ҳамда сипоҳсолорлик қилишга рози бўлгандим. Тангри таолонинг бандаларига ёрдам қилганимдан бўлса керакки, Оллоҳ таоло мени салтанат мартабасига етказди»*, - деб ёзади.

Илёсхожага вазир бўлиб хизмат қилишга қанчалик оғир бўлсада, вақтинчалик вазир бўлиб, мувозанатни сақлашга, тотувлик билан мурса қилиб қулай вазиятни кутишга сабр-тоқат билан, халқи мустақиллигини қўлга киритиш учун куч тўплаши, вақтни кутишини ҳисобга олиб иш тутганлиги фикр қилиб, хулоса қилишга буюк Соҳибқирон мустақил

* «Темур Тузуклари», Тошкент, 1991, 76-77 бетлар.

* Ўша жойда. 77-бет

* Ўша жойда. 77-бет

марказлашган давлатни ташкил этишдан олдинроқ нафақат диний, балки кенг маънодаги ижтимоий-сиёсий толерантлик-нинг амалиёти асосида фаолият кўрсатганлигининг гувоҳи бўламиз. Шуни ҳам таъкидлаш лозимки Амир Темур ёшлигиданоқ диний эътиқодларга жиддий қараган. Ислом дини, илмий тасаввуф тариқатини яхши билган, уни ҳаётга тадбиқ этишга, динлараро ҳар қандай низоларга барҳам бериб мурса, тотувликда бўлишни амалга оширишга ҳаракат қилган. Унда бу туйғу ва ғоянинг пайдо бўлиши, кучли ижтимоий характерга эга бўлишлиги ўша даврнинг ижтимоий-сиёсий муҳити кучли таъсир этиб, муҳим рол ўйнаганлиги

тарихий ҳақиқатдир. Чунки у бу ғоявий мақсадни мадрасадан, ҳаётий тажрибани турмушнинг аччиғи-лаззатидан, оғиру-енгилидан, эркинлик ва қарамлик, адолат ва зулмдан, босқинчлар ҳаракатидан ўрганиб кучларни бирлаштириш, муросавий тотувликни, халқ ўртасида кенг тарғибот қилиш халққа тушунча билан айтиладиган бўлса ижтимоий-сиёсий толерантликни тушунтиришга жиддий киришганлиги, ушбу мақсадга эришиш учун ёшлигидан фаолият кўрсатганлигидир.

Айниқса, Чингизийлар ҳукмронлигининг охириги Амир Темур бошчилигидаги миллий мустақиллик учун татар-мўғилларга қарши кураш йилларида (XIV асрнинг 50-60 йилларида) босқинчиларга қарши халқни бирлаштиришга сиёсий воситаларга нисбатан диний бирлик, муроса, ҳамкорлик имкониятлари кўпроқ кўзга ташланмоқда эди. Кенг қобилият ва талантга, билимга эга бўлган Соҳибқирон Ислом динига катта қувват бериб, бошқа ғайри динлар билан тотувлик, муроса қилишни, урф-одат, расм-русумларни ҳурмат қилишни, диний арбобларига нисбатан иззат-ҳурматни жойига қўйишни амалий фаолиятга айлантиришга жиддий эътибор беради.

Амир Темурнинг асосий мақсади Чингизий босқинчиларидан халқни, Ватанни озод қилиб миллий мустақил давлат ташкил этиш бўлсада, бу мақсадга эришиш йўлида диний толерантликдан кенг фойдаланади.

Чунки қанақа дин бўлишидан, кишилар қандай динга эътиқод қилишдан қатъий назар, ҳамма халқлар учун худонинг яккалиги асос бўлиб, диний эътиқодларнинг моҳияти умумий эканлиги, динларнинг кўриниши хилма-хил бўлсада, улар ўртасида тотувлик, муроса, ишонч бўлишига қаттиқ ишонади ва риоя қилиб ўз фаолиятида унга амал қилади. Шунинг ҳам таъкидлаш лозимки, дунёдаги барча динлар ягона Оллоҳ деб унинг бандаси сифатида эзгулик ғояларига, яхшилик, дўстлик, тинчлик каби хусусиятларга асосланиб унга таянади, одамларни ҳалоллик, поклик, меҳр-шавқат, биродарлик ва муроса, тотувлик, бағрикенгликка даъват этди. Амир Темур ўзининг марказлашган давлатини ташкил этиб уни мустаҳкамлашга ана шу имкониятлардан фойдаланади.

Бу ҳақда Соҳибқирон «Тузуқлари» да шундай деб ёзади: «Машойихлар суфийлар (Рухонийлар – А.Ш.) худони таниган орифлардир. Уларнинг хизматларида бўлиб, суҳбатлар қурдим ва охират фойдаларини олдим»*. «Улардан Тангри таолонинг сўзларини эшитиб, кароматлар кўрдим, фавкулотда одатларини мушоҳада этдим ва суҳбатларидан роҳатланиб, ҳузур қилдим»*. Бу сўзлар Амир Темурнинг ўз бошидан кечирган ҳаётий тажрибалари диний ғоя билан дунёвий – давлат сиёсатининг бир-бири билан уйғунлашиб кетиши натижаси эди. Амир Темур Ислом дунёсининг буюк алломаларинигина иззат-ҳурмат қилиб, юракдан эътиқод қилибгина қолмасдан, балки турли хил динларга эътиқод қилувчи буюк олиму-уламоларнинг ҳам халқига ва муқаддас жойларига

ҳам ҳурматда ва яхши муносабатда бўлган. Уларнинг диний маросимларини ўтказишга, анъана ва қадриятларни янада ривожлантиришга, Ислом дини билан муросада ва тотувликда яшашга тўла имкон яратиб берган. Шунинг учун бўлса керак Амир Темур армияси таркибида ва ҳатто қисман бўлсада давлат муассасаларида ҳам ғайридинли бошқа миллат ва халқ вакилларида кишилар кўп бўлган. Соҳибқирон уларга ишонган ва катта имкониятлар яратиб берган.

Амир Темур тафаккурида пайдо бўлган мамлакат ҳукмронлигини қўлга киритиш, уни мустаҳкамлаш ғояси диний таълимотлардан, айниқса Ислом тасаввуфчилик илмидан уларнинг намоёндалари фаолиятдан, Ислом ва бошқа динлар тарихидан, дунёвий фанлардан ҳам кенг билимга эга эканлигидан далолат беради. Шунинг учун ҳам мустақиллик учун чингизийларга қарши кураш йилларида диний толерантликдан ўз вақтида, устамонлик билан ҳам ижтимоий, ҳам сиёсий соҳада амалий жиҳатдан фойдаланган.

**Амир Темур «Тузуклари», Т., 1991, 66-бет*

**Ўша жойда.*

«...Тузуклари...» да Илёсхожа бошлиқ чингизий босқинчиларга қарши кураш йилларида ўз фаолиятида толерантлик услубидан устамонлик билан фойдаланганлиги ҳақида шундай бир мисолни келтиради. «...Мен билан иттифоқи бузилган тоифадаги бошқа амирларни ҳам бирма-бир ҳоли жойга чорлаб, ҳар қайсиси билан алоҳида гаплашдим. Булардан мол дунёга хирс қўйган очкўз ва таъмагирларига мол-ашё ваъда қилдим, мансаб-мартабага ва мамлакатларни бошқаришга кўз тиккан амалпарастларни қўлим остидаги мамлакат ва вилоятлардан бирига (ҳокимлик) қилишга номзод қилиб кўрсатдим»*. Яна давом этди: «Қолган лашкарларни ҳам емак-ичмак (лукма) ва кийим-кечак (хирқа) билан умидвор қилдим, ширин сўз ва очиқ юз билан уларни ўзимга ром этдим,»*.

«Қилган бир хизматини ўн баробар қилиб тақдирлаб, дилларини хушнуд қилдим*, - деб таъкидлайди. Ҳақиқатда, улар ичида турли хил халқ ва диний эътиқод вакиллари ҳам бор эди. Натижада бирлашиб Илёсхожа бошлиқ чингизий босқинчиларни тор-мор келтирган ва ғалабани қўлга киритганлиги тарихий ҳақиқатдир. Кўриниб турибдики, Соҳибқирон Ватан тақдири ҳал бўлиш жараёнида халқ манфаати учун ҳар қандай унсурлардан, мол-дунё, мансаб учун ҳеч нарсадан қайтмайдиган типлардан ҳам вақтинча фойдаланишга эришган. Бундан Амир Темур ўз ғалабаси учун ҳар қандай номақбул имкониятлардан фойдаланган эканда деган нотўғри хулосага келмаслик керак. Буюк Соҳибқирон ҳар бир

қилган амали фаолиятини онгли равишда, мардлик, матонатлилик, кечириш ва муросавий тотувлик, тинчлик мақсадларида яхши ният билан амалга оширган. Ўзининг «Тузуқлари»да бу ҳақда: «...Мен ўн икки нарсани ўзимга шиор қилиб олиб, салтанат мартабасига эришдим. Шу ўн икки нарса ёрдамида мамлакатларни забт этиб, салтанатимни бошқардим ва салтанат тахтига зебу-зийнат бердим»*. Давом этиб: «... давлат ва салтанатимга боғланган менинг биринчи тузугим – Тангри таолонинг диний (Оллоҳ ягона деб тан олувчи ҳамма

* «Темур тузуқлари», Т., 1991, 31-бет

* Ўша жойда.

* «Темур тузуқлари». Т., 1991 йил

* Ўша жойда. 53-бет.

динлар ва асосан Ислом динига нисбатан – изох меники – А.Ш.) ва Мухаммад Мустафонинг шариатида дунёда ривож бердим. Ҳар ерда ва ҳар вақт Ислом динини қувватладим»*.

Учинчи тузугида: «Салтанатим ишларини мурасаю мадора, мурувват ва сабр – тоқат билан юргиздим. Кўп нарсани билиб турсам ҳам ўзимни билмасликка олардим. Дўсту-душман билан мурасою- мадора қилдим»*- деб арбобликка хос икки таълимот билимдони сифатида, Соҳибқиронлик салоҳияти даражасига мувофиқ фаолият кўрсатганли-гини, диний толерантлик, ҳаётий тажрибада, амалий сиёсатида, давлатчилигимиз тарихида такрорланмас шахс эканлигини намоён этганлигини кўрсатади. Шу асосда динга, Ислом динига қатъий риоя қилинганлигини ва толерантлик услубидан атрофлича моҳирона фойдаланишга ҳаракат қилганлигига амин бўламиз. Бу ҳақда Амир Темур ўзи шундай деб ёзади: «Одам Атодан бошлаб Ҳотам ул – анбиёгача (Пайғамбар охиргиси – Мухаммад Пайғамбарга бўлган унвон), улардан ҳозирги дамгача ўтган султонларнинг қонунлари ва туриш-турмушларини донолардан сўраб-суриштирдим. Ҳар қайсиларининг йўл-йўриқлари, туриш-турмушлари, қилиш-қилмишлари, айтган гапларини хотирамда сақладим ва яхши ахлоқлари, маъқул сифатларидан намуна олиб, унга амал қилдим»*. Яна давоб этиб: «Давлатларнинг таназзулга учраши сабабларини суриштирдим ва давлату салтанат заволига сабаб булувчи ишлардан сақландим»*. «Кимки менга душманлик қилсаю, кейин пушаймон бўлиб ҳимоя истаб, тиз уриб олдимга келса, душманлигини унутиб, мурувват ва дўстлик кўрсатдим»*, - деб мураса қилишга, мардлик кўрсатиб толерантлик услубига алоҳида урғу беради. Аммо Амир Темур бирон кучлар, шахслар ёки гуруҳлар билан маълум масалаю-муаммода мураса қилиб келишув шартларини аниқлаб бажаришга қатъий киришга аҳдлашса, уни бузган томонларни ҳеч қачон кечирмаган қаттиқ жазога мубтало қилган. Бу

жараён, яъни дин, диний толерантлик ва сиёсат, Ислом, илмий ислом тасаввуфчилиги, жамиятни, давлатни бошқариш, қонун, ҳуқуқ масалалари Амир Темур учун салтанат

* «Темур тузуклари». Т., 1991 йил

* «Темур тузуклари». Т., 1991, 54-бет.

* «Темур тузуклари». Тошкент, 1991, 55-бет

* Ўша жойда

* Ўша жойда. 54-бет

соҳибқирони бўлишдан олдинроқ яхши маълум бўлган. Бу масалалар Амир Темур фаолиятида миллий давлатчиликни тиклаш, ривожлантириш борасидаги ўзи ишлаб чиққан миллий давлатчилик дастурининг асосини ташкил этган. Шу сабабли Соҳибқирон Амир Темур ўзининг салтанатини такомиллаштириш соҳасидаги сиёсий фаолиятининг онги ва илмий қисми, икки таълимотни (диний ва дунёвий) ўзаро уйғунлаштиришни амалда моҳирона қўллашнинг, Ватанимиз тарихида қоида-мақом қилиб бажаришнинг янги фазилатли хислати ва давлатчилигимиз тарихида қўлланилган янгилик эди десак хато бўлмайди. Унинг куч-қуввати, ғайрат-шижоати мустаҳкам бўлиб «динга қувват ва ёрқин қалбнинг нигоҳи пайгамбарлар сайиди (Муҳаммад С.А.В) нинг шариати учун мадад»* берди. Подшоҳлар ва султонлар ичида Соҳибқирон Оллоҳ маъқул кўрган учинчи тоифасига, балки «бутунлай лутфу-каромат ва тамоман қаҳру-ғазаб зоҳир этувчи эмас, балки ана шу икки хислатнинг ўртача маромини (толерантлик- изоҳ меники-А.Ш.) тутувчи»*, бўлиб, Тангри таоло иродасига, унинг бандаларига масъул бўлган, нафақат диний толерантликни, балки ижтимоий-сиёсий соҳадаги толерантлик-бағрикенглик, муроса, тотувлик, ҳамкорликни қўллаган ҳукмдор сифатида намоён бўлди. Соҳибқироннинг ўз сўзи билан айтганда мамлакатни бошқаришда муросаю-мадора билан сиёсат юргизган. Бунинг ўз халқи, Ватани учун, унинг ғам ташвиши, ҳузур ҳаловати, ғурури ва ифтихори билан ҳамоҳанг бўлиб ўз юрти учун, ҳурматли Президентимиз сўзи билан айтганда, ёниб яшади, номини жаҳонга таратди.

Хулоса қилиб шуни таъкидлаш лозимки, Амир Темур ҳукмронлик қилган даврда мамлакатда христианлик, буддавийлик, конфуцийлик ва бошқа динларга эътиқод қилувчилар яшаганлар. Ушбу дин вакиллари Ислом дини билан муросаю-мадорада бўлганлар. Улар давлат сиёсатига бўйсуниб ўзларининг диний даргоҳларида эътиқод нормаларини бажарганлар. Мамлакатимизнинг кўплаб шаҳарларида, шу жумладан, Самарқандда ҳам улар мавжуд бўлиб, фаолият кўрсатганлар. Темурийлар даврида, қисман Шохрух Мирзо, асосан Мирзо Улуғбек даврида ғайри дин

вакиллари ўзлари сиғинадиган динларига эътиқод қилиб, диний даргоҳларида

* Шарофиддин Али Яздий. «Зафарнома», Тошкент, 1994, 216-217 бетлар.

* Қаранг. Низомиддин Шомий «Зафарнома», Тошкент 1996, 19- бет фаолият кўрсатганлар. Айниқса темурийзода Бобур Мирзо диний толерантликка жиддий эътибор берадиган Амир Темур бобосидек, уни давлат сиёсати билан уйғунлаштиради. Хатто Хиндистондек йирик мамлакатда ўз империясини ташкил этади ва буддавийлик динига эътиқод қилувчи халқ ҳурматига сазовор бўлади, хиндуийлик фалсафасидан мустаҳкам ўрин олиб катта обрўга эга бўлади. Ҳақиқатда азал-азалдан она Ватанимизда Амир Темур, Навоий, Бобурлар юртида Ислом, насронийлар, буддавийлик каби жаҳон динлари ёнма-ён, тотувлик, муросаю-мадорада яшаб келган. Асрлар оша мамлакатимизнинг йирик шаҳарларида масжидлар, черковлар, синагоклик-даргоҳлари мавжуд бўлиб турли миллат ва динларга мансуб қавмларнинг ўз диний эътиқодлари ва амалларини эркин, ҳеч қандай қисув ва тўсиқларсиз адо этиб келаётганлигига тарих гувоҳдир.

АМИР ТЕМУР ФАОЛИЯТИДА ЛАНДШАФТЛИК, ОРАСТАЛИК МАДАНИЯТИ ХАҚИДА.

Буюк Соҳибқирон нафақат йирик давлат арбоби, марказлашган йирик Турон давлати ва миллий ўзбек давлатчилигининг асосчиси, машҳур ҳарбий саркарда, илму-фан, маданият ҳомийси, балки орасталик, гўзаллик, ландшафт-маданиятининг ҳам тақрорланмас ижодкори-рахнамосидир. Амир Темурнинг асосий мақсади Марказий Осиё халқларини нафақат чингизийлар зулмидан озод этиш, мустақилликни қўлга киритиш, қудратли давлатни ташкил этиш, халқни бирлаштириш билан чекланиб қолмасдан хорижий босқинчилар зулми ва ваҳшиёна сиёсати оқибатида вайрон бўлган ва харобага айланган шаҳарлар, қишлоқлар, меъморий-тарихий обидалар, йўл-у, кўприклар, маънавий-маданий маконлар, масчиту-мадрасаларни қайта тиклашдан иборат эди.

Амир Темур шу мақсадда бутун Моварауннахрни ягона хашаматли мамлакатга, орасталик, гўзаллик ила зеби-зийнатли гўшалардан иборат Марказий Осиёнинг маънавий кўркем мамлакатига, ҳозирги илму-фанда ландшафтлик деб аталувчи географик тушунчага эмас, балки ландшафтлик маданиятига эга бўлган табиий ораста-гўзал юртга, зебу-зийнатли мамлакатга айлантиришга киришади. Амир Темур ўз «Тузуқлари»да: Салтанатим ишларини қонун-қоида ва интизомга солиб, салтанатим мартабасига зебу-зийнат бердим», «...Хамиша мамлакат тўқинчилиги ва

ободончилиги учун ҳаракат қилдим...», «Мухандислар билан иттифокда олий иморатлар барпо этиб, боғи бустонларнинг лойиха-тарҳини чиздирдим», - деб асосий истак-ниятлари ва мақсадларини амалга ошириб йирик ўзбек миллий давлатчилигини ташкил этибгина қолмасдан, балки уни шарқона ораста, гўзал услубда безашга ҳам муваффақ бўлади. «Зафарнома» муаллифи Шарофиддин Али Яздийнинг хабар беришича Озарбайжонда, Бойлакон шаҳрини Амир Темур янгидан бино этади ва бу шаҳарда ушбу муносабат билан ўтказилган кенгашда: «Агар олдин бизнинг диққат эътиборимизни ҳарбий юришлар тортган бўлса, эндиликда мамлакатда хотиржамлик ўрнатишга қаратилган тадбирларни амалга ошириш бош вазифамиздир. Бу олижаноб ишда менга ёрдам беришларингизни илтимос қиламан», - деб илму-фан ахлига ва арбобу-хешларга мурожаат қилади. Шу мақсадда бутун мамлакатни ораста, кўркам қилишга бутун куч қудратини сафарбар этишга қарор қилади. «Зафарнома» нинг яна бир муаллифи Низомиддин Шомий эса ана шу олим-уламолар кенгашдаги Амир Темур сўзини келтириб, унда Турон мамлакатада машҳур мавзеъларни иморат (ораста) қилганимиздек, Эрон мамлакатада ҳам биз ҳазратдан ёдгорлик қолгай деб, иморатлар, шаҳарлар, бинолар, кўприклар қуриб, каналлар қоздириб, ораста, гўзал ёдгорликлар қолдирганлиги ҳақида ёзади.

Амир Темур ўтказган машваратларида мамлакат ободончилиги, орасталиги ҳақида мутасадди кишилар ҳисоботини эшитиб, ўз фикр мулоҳазаларини бериб турган. Қурилатган жамоа бинолари, шаҳару-сарҳадлар, кўпригу-йўллар, каналларни ва бошқа қурилишларни бориб ўзи кўрган. Уларнинг ораста, шарқона услубга мувофиқлигини текшириб, қимматли фикр-мулоҳазаларини берган, ўзига ёқмаганларини эса бошқатдан қурдирган. Бу ҳақда Кастилия (Испания) элчиси Рюи Гонзалес де Клавихонинг Самарқандга 1403-1406 йилларда қилган саёҳати ҳақидаги кундалигида ажойиб ҳикоя ва қимматли маълумотлар мавжуд бўлиб, унинг мазмуни қўйидагича. Унинг ёзишича Самарқанд шаҳри Амир Темургача хароба холида бўлган. Унинг даврида бу шаҳар шарқона безатилади, кўркамлашади, гўзаллашади. «Бу ишни подшоҳ ўзининг икки мироссига (Мирзосига) топширди. Подшоҳ кўрсатиб берган ердан кўча-раста қуришга киришилди. Раста ўтадиган ерларда учрайдиган уй-жойлар, улар кимники эканлигидан қатъий назар бузила бошланди. Бир гуруҳ кишилар бузиш ишлари, бошқа гуруҳ одамлар келиб қурилишни тезлатиб юбордилар. Кўчани жуда кенг (ораста) қилиб олдилар. Кўчанинг ҳар ер, ҳар ерида ҳовузлар қовланган бўлиб уларга сувлар тўлдирилиб қўйилганди ва узлуксиз янгиланарди. Бу ишга қўлида хунари бор ишбилармонлар танланар эди. Кундуз куни ишлаганлар кетиши ҳамона кечаси ишловчилар келардилар. Улар кечаю-кундуз шавқин-сурон билан ишлар эдилар. Натижада кишини ҳайратга соладиган ишлар қилинди, Самарқанд гўзал, ораста шаҳарга айланмоқда,— деб ёзиб

қолдирган Клавихо. Албатта Испания элчиси Клавихо бу воқеаларни ўз кўзи билан кўриб, ҳаммаси ҳақиқий гувоҳ бўлган, бўрттириб кўрсатишдан холи бўлган хорижлик кишидир.

Шуни ҳам таъкидлаш лозимки, Самарқанд ҳақиқатда э.о. VI-V асрларда мавжуд Зарафшон водийсининг кўркам, гўзал ва ораста шаҳри бўлган. Хатто Александр Македонский-Зулқарнай э.о. 329 йилда Самарқандни босиб олиб унинг орасталиги ва мустаҳкам эканлигига қойил қолган. Бу шаҳарнинг даҳшатли вайроналиги араб ва чингизий босқинчилари даврида юз берган. Улар қадимий Самарқанд-Афросиёбни томонан харобага айлантирган. Хатто чингизий амалдори Амир Темур ҳукмронлигига қадар нафақат Самарқандда, балки бутун Моварауннахрда кўзга ташланарли биронта жамоат бинолари қурмаганлар.

Амир Темур даврида Самарқанднинг қиёфаси тамоман ўзгартирилиб юборилади. Самарқанддаги ҳамма қурилишларга Соҳибқироннинг яқин сафдоши ва қобилиятли саркарда Оқ Буқо (Оқ Буғо ҳам дейилади) бошчилик қилади. 1371 йилдаёқ Шарқда энг гўзал, ораста олтига Оҳанин, Шайхзода, Чорсу, Қоризгоҳ, Сўзангарон ва Феруза номли дарвозалар қурилади ва улар мустаҳкам қалъа девори билан ўраб олинади. Шу йили Самарқандда энг гўзал бино ҳисобланган давлат Маҳкамаси-Арки Олий қурилади. Унинг ичида Амир Темурнинг қароргоҳи, тўрт қаватли Кўк Сарой ва Бўстонсаройлар қурилиб, улар орасталикда табиат билан жилъа талашган кошинкор, нақшинкор ва гулдорпарчинлар билан безатилган эди. Осмон ўпар, бағоят гўзал минбару-миноралар, ғаройиб устунлар, чиройли ва ораста, пешгоҳли гумбазларга эга бўлган шаҳар Жомеъ масжиди, Гўрамир мажмуаси ва Сароймулкхоним мадрасалари, машҳур шайх Бурхониддин Соғаржий хилхонаси, Рухобод мақбараси, Шохизинда мажмуасидаги мақбаралар таъмирланди. Ораста, кўркам бу бинолар ва унинг атрофлари, кўчалари хориждан келган меҳмонларни ўз гўзаллиги, кўркамлиги, тоза ва озодалиги, орасталиги билан ром этиб, хайратда қолдирган. Шаҳар аҳли эса ана шу орасталикни кўз қорачиғидай эъзозлаган.

Амир Темур даврида нафақат кўркам ва мухташам бинолар қурилишига балки ҳунармандчиликни ривожланти-ришга ҳам алоҳида эътибор берилган. Ҳунармандчилик соҳасида бинокорликдан ташқари тўқимачилик, қоғоз бўёқ ишлаб чиқариш, кулолчилик, заргарлик, челанганлик (метал буюмлар яшаш), темирчилик, ранг-бўёқ ишлаб чиқариш, кенг ривожланган. Бу даврда шаҳар, кишлоқ аҳолиси, дашт-сахрода яшовчи аҳоли (кўпроқ кўчманчи) чорвачилик ва деҳқончилик турлари билан шуғулланган. Товар алмашиш мақсадида кўркам, тоза, озода, савдо-сотик бозорлари қурилган харидорлар ва сотувчилар ўртасида ўзаро ҳурмат бўлган. Бозор муносабатларини кўрган хорижлик меҳмонлар уларга ҳавас билан қарашган. Нарх-наво, тош-тарозида хиёнат бўлмаган. Самарқанд бозоридаги бу тўғрилиқ ва орасталиқ кўшни

шаҳарлар, қишлоқлар ҳатто ҳорижий мамлакатларга ҳам ижобий таъсир этган.

Шу билан бирга Моварауннахр ва Хуросон шаҳарларида Соҳибқирон ва ундан кейин темурийлар даврида янгича усул, Шарқона нафосат, руҳий орасталик тафаккури вужудга келиб, бу орасталик рассомлик, наққошлик, майший буюмларда, тенги йўқ ҳашаматли, салоҳиятли ранг-баранг безакли биноларда ўз аксини топади.

Амир Темури нафақат Самарқандни, балки бутун Моварауннахр, Хуросонни, темурийлар давлати тасарруфида бўлган, кейинчалик мамлакатга қўшиб олинган ҳамма ҳудудларни режа асосида ораста, кўркам, хушманзара масканларга айлантиради. Зарафшон, Сирдарё, Амударёларда кўприклар қуради. Самарқанд, Тошкент атрофларида Сирдарёдан Оҳангаронгача бўлган ҳудудни хўшманзара жойга айлантиради, каналлар қоздириб сув чиқаради. Бухоро, Фарғона, Шахрисабз, Туркистон ва бошқа шаҳарларда карвон саройлар, чўлларда сардобалар, шаҳарларда ҳаммомлар, мадрасалар қуриш ишлари ҳам кенг кўламда олиб берилади. Жумладан, унинг амри фармони билан Хуросон ва Озарбайжонда, Кавказу-Эронда, ҳозирги Туркменистон, Афғонистон ва бошқа ҳудудларда қанчадан-қанча шаҳарлар, қалъалар қайта тикланди, кўприклар қурилади, каналлар қозилади. Мўғуллар ҳужуми оқибатида вайрон бўлган Банокат шаҳри Шохрухият номи билан 1392 йилда қайта қурилади. Амир Темурнинг фармони билан Хуросон бўйсундирилгач, 1381 йили Мурғоб дарёсидан чиқарилган каналлар орқали Марв воҳаси обод бўлади. Кавказда 1403 йилда Байлакон шаҳри қад кўтаради, шаҳар мавзеида, яъни Байлакон воҳасига Аракс дарёсидан узунлиги 70 км.гача чўзилган, эни 10 метрли, чуқурли ги 4 метрга тенг Барлос номли канал қозиб, сув чиқаради. Шу тариқа бу мавзе гўзал, ораста водийга айланади.

Соҳибқирон фармони билан таниқли саркардалар, давлат маъмурияти раҳбарларининг ҳар бири алоҳида-алоҳида режа асосида атрофлари гўзал, ораста, боғу-чорбоқлар, гулзору-майсалар билан безатилган каналлар қоздириб сув чиқаришга, чулу-сахроларни обод, ораста воҳага айлантиришга бошчилик қилган. Бу хабарлар тарихий ҳақиқат бўлиб Амир Темури бутун мамлакатни географик жиҳатдан тамоман ўзгартирилган, ободонлаштирилган, обод, ораста юртга айлантириш учун нафақат ўзини, бутун давлат арбобларини, саркардаларни, таниқли амирларни, маъмурий раҳбарларни, балки бутун аҳли-жамоани жалб қилади. Шарофиддин Али Яздий “Зафарнома” асарида ёзишича бу ишлар доимо ва узлуксиз Қаршида, Қорабўда (Озарбайжон), Самарқандда режали ўтказилган Қурултойларда муҳокама қилиниб борилган. Мамлакатни ораста, кўркам, гўзал масканларга, обод, осойишта маҳаллаларга айлантириш ишларини давлат сиёсати ва фаолияти даражасига кўтарган.

Шубҳасизки, Соҳибқирон бошлаб берган бундай бунёдкорлик ишлари анъанага айланади ва кейинги даврларда Амир Темур ворислари, нуфузли давлат арбоблари, амирлар томонидан давом эттирилади.

Ҳозирги кунда ҳурматли Президентимиз томонидан эълон қилинган “Обод маҳалла” йилида юртимизни ораста, гўзал, кўркам юртга айлантириш ишлари бутун мамлакатимиз бўйича бошлаб юборилди. Айниқса ободонлаштириш ишлари Самарқанд вилоятининг туманларида, жонажон муқаддас шаҳримизда ҳам юксак кўтаринкилик билан олиб борилмоқда. Ҳақиқатдан ҳам тарихий бинолар шарқона орасталик билан таъмирланмоқда, янги кўркам бинолар қад кўтармоқда, бульвар-парклар, гузару-гўшалар, маҳаллаю-жамоат жойлари, оромгоҳ-лар, кўллар, ариқу-каналлар таъмирланмоқда, янгилари қурилмоқда. Кўчалар, маҳаллалар, гўзарлар атрофлари тозаланиб, гуллар, майсалар, ниҳоллар экилмоқда, турли рангдаги фавворалар қурилмоқда. Бу салоҳиятли, фазилатли ишларда нафақат ўқитувчию-талабалар, раҳбар-ходимлар, балки Ватан ишқида ёнган ғурурли, ифтихорли, ўз шаҳрига жон фидо қилишга тайёр ҳар бир фуқаро иштирок этмоқда. Ҳар бир фуқаро ҳеч бўлмаса биттадан ниҳол, гул экиши, ўз уйи, ҳовлиси, кўчаси, гўзари, бозори, савдо масканларини, маҳалласини тоза, кўркам, озода сақлашни ўз вазифаси деб билиши зарур. Бу эса юрт, Ватан олдидаги ҳар бир фуқаронинг муқаддас бурчи ва масъулиятидир. Шундагина ҳаммамиздан шаҳримиздан ўтган улуғ зотлар, авлиё-ю-пирларимизнинг руҳлари кўллаб-қувватлайди, уларнинг руҳлари шод бўлади, ишимизга омад беради, оиламизга қутъу-барака ато этади.

Шундагина улуғ Соҳибқироннинг Ватан муқаддаслигини эъзозлаб, орасталик, кўркамлик, гўзалликни сақлашдек орзу-умидларни амалга оширишдек мақсадларига ўзимизнинг муносиб ҳиссамизни қўшган бўламиз.

АМИР ТЕМУР БАРПО ЭТГАН БОҒЛАР.

Амир Темур Самарқанд атрофида бунёд эттирган боғлар саноғи турли манбаларда турлича: бир ўринда 7та, бошқа жойда 12-та, деб келтирилади. Мутахассислар кейинчалик аниқлашларича, уларнинг сони 14 та бўлиб, қўйидагича аталган ва кўриниш касб этган:

1. БОҒИ ШАМОЛ. Бу боғ 1397 йили бино қилинган. Шарафуддин Али Яздийнинг қайд этишича, бу манзил илгаридан сўлим бир жой экан. Яздий ёзади: «Ҳазрати Соҳибқирон обод Самарқанднинг шимолий томонидан барпо этгани «Боғи Шамол» номи билан машҳур боққа кўчиб ўтиб, жаҳон аҳли сиғгудек ўлкан саропарда (шоҳона чодир) курдирди.

Унинг дарвозаси олдидаги чодир ҳамда подшоҳ қабулхонаси (борохгоҳ), базмлар учун тикилган катта ва кичик чодирлар кўкка бўй чўзиб, ойга теккудек туюларди. Бу Эрам боғи янглиғ ором масканини

жаннатнинг базм саройи хасад қиладиган даражада ораста, салобатли қилиб безатдилар. Бир кескир фармон содир бўлдики, ул фирдавсмонанд боғда амирзода Мироншоҳнинг қизи, олий ифбат соҳиби Бека Султон номига атаб дилни ром этувчи баланд қаср ва гўзал бир ишратгоҳ курсинлар. Форс ўлкасининг барча вилоятлари. Ироқ, Озарбайжон, Дорус-салом (Бағдод) ва бошқа мамлакатлардан жамъ бўлган моҳир муҳандислар, равшан фикрли меъморлар қасрнинг тарихини ўткир фаросат қалами билан маҳорат лавҳасига чиздилар. Уни Ҳазрати Соҳибқирон маъқуллағач, ёрқин раъйли мунажжимлар қаср қурилишини бошлаш учун муносиб вақтни белгилашда хушёрлик ва эҳтиёткорликнинг барча шартларига риоя қилган ҳолда, қувончли бир соатда, бахтли бир толеъда қаср қурилишини бошладилар.

Қасрнинг тўрт рукнини амирлар ўртасида тақсимлаб, ҳар бир ишбоши ихтиёрига бир мамлакатдан келтирилган усталар, бир диёрдан келтирилган хунармандларни тайин қилдилар... Мустаҳкам рукнларини бағоят маҳкам ва пухта қилиб кўтардилар. Ҳар бир рукнга Табриздан келтирилган мармар тошдан ишланган биттадан устун ўрнатдилар. Деворлари сатҳини ложувард ва олтин билан шундай ажойиб ва ҳайратомуз даражада гўзал этиб нақшладиларки, уларнинг тароватидан Моний расмлари ва ЧИН нигорхонасини уяту хижолат ғубори қоплади. Қасрнинг саҳнига мармар тошлардан ва Қўҳи Нур (Нурота) дан келтирилган тошлардан чиройли қилиб ётқиздилар... Ташқи деворнинг ич тарафидаги изорасини-кошин билан безадилар*.

Бу сарой ҳақида машҳур мажор олими Ҳерман Вамбери «Бухоро ёхуд Моварауннаҳр тарихи» асарида шундай ёзади: «Бу сарой тўғри тўртбурчак шаклида бўлиб, ҳар томони бир ярим, минг қадам. Унинг мармар гуллари ажойиб, ҳайратли эди. Замини қайрағоч ва фил тишидан ишланган кошинли эди...»*

Бошқа манбаларда боғ шаҳарнинг «Девори қиёмат» деб аталган қадимий девори чегарасида, Дамашқ (Димишқ) қишлоғи яқинида бўлган, деб кўрсатилади. Ўша ерда боғ номи билан аталган ариқ оқиб ўтган.

2. БОҒИ БИҲИШТ. Самарқанднинг ғарбий тарафида малика Туман оғо шарафига 1378 йилда бино қилинган. Бу боғ Боғи Шамолнинг жануби-ғарбида жойлашган. Шарафуддин Али Яздий «Зафарнома»да ёзишича, боғдаги сарой атрофини

*Қаранг. Шарофиддин Али Яздий «Зарафшоннома», Т., 1994, 224-227 бетлар.

*Херман Вамбери. Бухоро ёхуд Моварауннаҳр тарихи», Т., 1990, 54 бет.

сув билан тўлдирилган чуқур хандак ўраган бўлиб, бир неча кўприк сарой билан боғни ўзаро боғлаб турган. Ғоят кўркам сарой оқ мармардан тикланган.

Боғи Биҳиштнинг бир томонида қўриқхона бўлиб, ундаги жониворлар қафасларда эмас, атрофи ўралган майдончаларда эркин ҳолда сақланган. Шунинг учун бир қатор тадқиқотчилар Амир Темурни илк қўриқхона асосчиси деб ҳисоблайдилар.

Боғ манзили ҳақида турлича фикрлар мавжуд. Агар «Самария» муаллифи уни Самарқанд шарқида жойлашган деб ёзса, Бобур Мирзо «шаҳарнинг қўйи ёнида Боғи Шамол ва Боғи Биҳиштдур», деб қайд этади. Бу ўринда Бобур Мирзо гувоҳлиги ҳақиқатга яқинроқ, тўғрироқ бўлса керак.

3. БОҒИ БАЛАНД. У шаҳарнинг шимолидаги Чўпонота тепалиги ёнбағрида барпо этилган. Боғ Амир Темурнинг энг гўзал оромгоҳларидан бўлиб, уни яратишда Эрон, Ироқ, Озарбайжон ва бошқа мамлакатлардан келтирилган уста меъморлар қатнашганлар.

Боғдаги Табриз мрамми билан тикланган сарой биноси учта хонадан иборат бўлиб, унда қимматбаҳо буюмлар, нодир санъат асарлари сақланган. Бу боғ Соҳибқироннинг суюкли набираси, Мироншоҳнинг қизи Оқабегимга атаб қурдирилган. Самарқанд шимолидаги баландликда барпо этилгани сабабли Боғи баланд номини олган. Ҳозиргача ҳам ушбу ном билан аталган бу манзил ўзининг тўкин анжирзорлари билан машҳур.

4. БОҒИ ДИЛКУШО. Самарқанд шарқидаги боғ. Шаҳардан тахминан олти километр масофада, Панжакент йўлининг ўнг томонида бўлган. Шаруфиддин Али Яздийнинг ёзишича, Боғи Дилкушони бино қилиш давомида олдиндан мавжуд бўлган ўн иккита боғ бирлаштирилиб мукаммаллаштирилган. Боғ қурилиши 1396 йилда бошланган. Боғда гумбаз шаклида тикланган қаср бўлиб, унинг уч томонидан миноралар юксалиб турган. 1398 йил баҳорида – Ҳинд юриши арафасида шу янги боғда Амир Темур мислсиз тантаналар ўтказиб, Амир Ҳизрхўжанинг қизи Тўқолхонимга уйланган ва боғдаги қасрни ёш маликага атаган.

Шарофиддин Али Яздий ёзади: «Боғ ниҳоятда дилкушо ва гўзал тарзда барпо этилган безавол иқбол, унинг исми жисмига монанд бўлгани учун «Боғи Дилкушо» дея атади»*.

**Шарофиддин Али Яздий «Зарафшоннома», Т., 1994.*

Боғи Дилкушо тўртбурчак шаклида бўлиб, ҳар томони бир ярим минг тазга баробар келган. Тўрт томондаги токи рангли кошнлару нақшннгорлар билан зийнатланган дарвозалари бўлган. Шаҳарга қараган дарвоза тоқида «Дарвозаи Феруза» деб ҳал билан ёзилган. Бобур Мирзо ёзишича, «Андин (боғдан) Феруза дарвозасигача хиёбон қилиб, икки тарафида терак йиғочлари ёктирибтир»*.

Боғнинг тўрт бурчагида баланд миноралар қад кўтарган, Саҳни хандаси услубида безалган бўлиб, йўлақлар ва олтибурчагу учбурчак шаклидаги чаманзорлар атрофида турли-туман мевали дарахтлар, гулбуталар яшнаган. Боғ ўртасида юксак гўмбазли қаср тикланиб, унинг

уч пештоқи ва уч минораси бўлган. Оқ мрамрдан тикланган бу сарой деворлари ой нурида товланиб турган. Узоқдан ҳам саройнинг кенг, катта осмон ва юлдузлар акс этган кошнлар билан безатилган пештоқи якқол кўринган. Муаррихлар Рум урушидан қайтган Соҳибқирон узоқ муддат бу боғда тўхтаб, суюкли набираси Мирзо Улуғбек билан суҳбатлар қурганини ёзадилар. Пештоқларда осмону юлдузларнинг акс этирилиши нафақат Амир Темурнинг илми фалақийётга қизиққани, шунингдек набирасининг кўнгил ҳавасидан хабардорлигига ишорадир.

Қаср деворларида Амир Темурнинг 1399 йилда Ҳиндистонга юриши воқеалари рангин тасвирланган. «Бобурнома»да «кўшкга Темурбекнинг Ҳиндистон уруши тасвир қилибтурлар», дейилиши мазкур ҳолатни яна бир қарра тасдиқлайди.

Амир Темур 1401 йилнинг 8 сентябрида Кастилия қироли элчиси Руи Де Клавихони Боғи Дилкушода қабул қилган. Клавихо боғдаги фавворадан отилиб турган сувнинг тепадаги олтиндан ясалган олмаларга урилиб сочилишини кўриб, бу гўзал манзарадан беқиёс ҳайратга тушганини ёзади. Кейинчалик боғ ўрни Хончорбоғ деб аталган.

5. БОҒИ ЧИНОР. Самарқанд жанубида Дарғом ариғи ёқасида бино этилган. У ерда чинорлар ҳаддан зиёд кўп бўлгани сабабли «Боғи Чинор» деб аталган.

Шарафиддин али Яздий уни Кеш шаҳридан келишда яқин биринчи боғдир, деб хабар беради. Бошқа маълумотлар ҳам Али Яздийнинг сўзини тасдиқлайди. Масалан, Бобур Мирзо

**Захириддин Муҳаммад Бобур. «Бобурнома». Т., 1989, 44-бет.*

ёзадиким: «Яна Самарқанднинг жанубида Боғи Чинордур, қалъага ёвуқтур»*. Клавихо ўз асарида «Боғи Чинор янги қурилган катта ҳашаматли сарой жойлашган боғ эди»*, -деб қайд этади. Боғ 1400 йилдан кейин тикланган бўлиши эҳтимоли бор.

Тарихдан маълумки, кейинчалик Моварауннахр ҳокими бўлган Мирзо Улуғбек даврида ҳам бу боғ обод бўлган. Абдураззоқ Самарқандийнинг ёзишча, 1420 йилнинг баҳорида Мирзо Улуғбек пойтахт Хиротдан келган онаси Гавҳаршод Бегим шарафига Боғи Чинорда «подшоҳона тўй ва хусравона зиёфат берган.

6. БОҒИ ЗОҒОН. Самарқанднинг шарқий томонида, шаҳардан тахминан 20 километр масофада Кўчан Хиёбон, яъни Самарқанднинг Хиёбон мавзесига олиб борадиган йўл устида – «Самария» муаллифи ёзганидек, «Шовдор туманининг шимол томонида» бўлган. Бу боғ ўрнида бугун Боғизағон қишлоғи мавжуд.

7. БОҒИ НАВ Самарқанд жанубидаги Лолазор қишлоғи яқинида 1404 йили барпо этилган. Боғ Амир Темурнинг барча оромгоҳлари каби

тўртбурчак шаклида бўлиб, баланд девор билан ўралган. Боғнинг ҳар бурчагида миноралар тикланган, ўртасида гумбазнамо қаср қурилган, унинг олдида катта ҳовуз ҳам бўлган. Қаср хоналари қимматбаҳо буюмлар билан безатилган. Шарафиддин Али Яздийнинг ёзишича, Боғи Нав билан Боғи Дилкушо ҳар томони бир ярим минг газ, яъни томонлари мингга минг метрлик кўринишда бўлган. Клавихо ўз саёхатномасида Боғи Нав ҳақида дейди: «Бу бино биз аввал кўрган биноларга қараганда анча катта бўлиб, олтин ва ложувард билан зийнатланган. Бу боғ ва саройлар шаҳардан ташқарида бўлиб, мазкур боғ Боғи Нав деб аталади».

8. БОҒИ ЖАҲОННАМО. Бу боғ Самарқанд жанубидаги Тахти Қорача давонига яқин, шаҳардан 24-25 чақирим узоқдаги Қоратепа қишлоғида бино қилинган. Боғнинг ёнида катта қалъа ҳам бўлган. Боғ ва қалъа Амир Темурнинг ҳарбий юришлари арафасида ва жангдан қайтишида ҳордиқ оладиган маскани ҳисобланган. Айрим тадқиқотчиларнинг ёзишича,

**Захириддин Муҳаммад Бобур. «Бобурнома». Т., 1989, 44-бет.*

**Қаранг Руи Гонсалес де Клавихо. “Дневник путешествия в Самарканд ко двору Темура (1403-1406)*

Соҳибқирон барпо қилган боғлардан ёлғиз Боғи Жаҳоннамогина янгидан яратилгандир. Қолганлари эса асосан мавжуд боғлар ўрнида таъмир ва кенгайтириш йўсинида бунёд этилган. Боғдаги сарой 1398 йилнинг баҳорида қурилган, деб маълумот беради Али Яздий. Муаррихларнинг гувоҳлигига кўра, боғ шу қадар улкан эканки, у ерда бир от йўқолиб қолиб олти ойдан кейин топилибди.

9. БУЛБОҒ. Самарқанднинг жанубий томонида, Тахти Қорача давони яқинидаги боғ. Оромгоҳ ўртасида қаср жойлашган ва унинг ёнидан тоғдан тушган жилға оққан. Шарафиддин Али Яздийнинг маълумотига кўра, боғ 1388 йилда барпо қилинган. Муаррих ёзади: «Ҳазрати Соҳибқирон бир неча кундан сўнг (Самарқанддан кўтарилиб), Азимат жиловини Кеш томон жўнатди. Бу йўлда бир боғ борки, ундан Самарқандгача қарийб етти фарсах келади. Унинг бошланишида бир анҳор оқади. Дарёдек сахий ва осмондек шавкатли подшоҳона тағриф шуъласи у тоққа тушди. Оламни тартибга келтириб равнақ бериш борасида ҳимматининг зўрлиги туфайли иморат қуришга яроқли ҳар бир жойнинг зое кетишини раво қурқмайдиган, мамлакатларга оро берувчи раъй бу мавзеда бир боққа асос солишга фармон берди, токи бу чучук сувли анҳор у жаннат бўстонида «Унинг тагида анҳор жорийдир» деган оят калимани эслатиб турсин. Боғ ўртасида воқеъ бўлган кўхнора устида эса бир қаср қуришни буюрди. Бажарилиши вожиб бўлган бу фармон ижро этилиб, қаср қурилиб битгач, унга «Тахти Қорача» деб ном берилди».

Ҳозир шу боғ ўрнида Гулбоғ қишлоғи мавжуд.

10. БОҒИ БЎЛДУ. Самарқанд шарқидаги маскан. Бобур Мирзо ёзадики: («Темурбек») Самарқанднинг шарқида икки боғ солибтур, бириким йироқроғи, Боғу Бўлдудур, ёвукроғи (яқинроғи) «Боғи Дилкушо»дир». В.Вяткин қадимий Самарқанд топографиясига оид мақоласида Боғи Бўлдуни Боғи Дилкушога яқин ердаги Қўрғонча қишлоғида бўлган, деб маълумот беради.

Афсоналарнинг бирида айтилишича, Боғи Бўлду дарвозалари пештоқида ўрнатилган мрамртош кечаси ўзидан ёғду таратиб, атрофни ёритиб турар экан. Халқ тўқиган бу афсонада жон бор. Чунки сарой дарвозаси пештоқидаги зарҳал нақшлар ой нурида шуълаланиб турган.

11. БОҒИ НАҚШИ ЖАҲОН. Чўпонота тепалигининг жанубий этакларида бунёд этилган. Айрим тадқиқотчилар Боғи Нақши Жаҳон Амир Темур қурдирган дастлабки боғларнинг бири, деб ҳисоблайдилар. «Нақши Жаҳон» сўзи «дунё беағи» маъносини билдиради. Мирзо Бобур ёзади: («Темурбек) яна Пуштаи Кўҳак домонасида, Кониғилнинг қора суйининг устидаким, бу суйни Оби Раҳмат дерлар, бир боғ бузулиб эрди».

12. БОҒИ ДАВЛАТОБОД. Самарқанд жанубида, Термиз йўлининг ёқасида, Боғи Дилкушо билан Боғи Жаҳоннамо оралиғида барпо этилган боғ. Темурийлар даврига оид вақф ҳужжатларига кўра, боғ Дарғом ариғи яқинида бўлган. Ҳарбий юришлардан қайтган Жаҳонгир шу боғда тантанали маросимлар ўтказган, элчиларни қабул қилган. Шарафиддин Али Яздий Амир Темур 1399 йили Ҳиндистон юришидан қайтаётиб, Боғи Жаҳоннамода ором олгандан сўнг, Давлатобод боғидан ўтиб Боғи Дилкушога келганини ҳикоя қилади. Ў.Алимовнинг ёзишича, боғдаги сарой баланд тепалик устида қурилган бўлиб, шимол тарафидан Дарғом ариғи ҳамда Самарқанднинг гўзал манзаралари, жануб тарафидан эса Қоратепа тоғлари кўриниб турган. Шарқ тарафидан қишлоқлар, ғарб томонидан эса бепоён далалар ўраб турган. Клавиҳо эса боғни шундай таърифлайди: «атрофи паҳса девор билан ўралган бўлиб, девор айланаси тўла бирлигича келар эди. Боғда пўртаҳол (апельсин) ва лиму (лимон) дан тортиб ҳар хил мевали дарахтлар бор эди. Боғда олтига ҳовуз бўлишига қарамай, боғни кесиб ўтган анҳор оқиб туради. Ҳовузларнинг биридан иккинчисига баланд ва катта сояли дарахтлардан бамисоли йўл солинган. Бу яшил йўллар ўртасида баландликка томон кўтарилган худди шундай сўқмоқлар бутун боғ бўйлаб ўтган. Бу йўлдан яна қиялаб бошқа йўллар ўтказилган. Ундан яна бошқалари тармоқланиб кетган хуллас бу йўллардан юриб, бутун боғни томоша қилиш мумкин эди. Боғда атрофи ёғоч устунлар билан ўралган усти текис тепалик. Тепалик устида ажойиб сарой қад кўтарган. Сарой олтин, ложувард ва ялтироқ кошинлар билан тўқис зийнатланган, мазкур тепалик сувга тула хандак билан ўралган. Хандакга доимий равишда катта сув оқими тушиб туради. Тепалик устидаги саройнинг икки қарама-қарши томонидан унга кириладиган иккита кўприк қурилган. Ҳар бир кўприкнинг олдида дарвоза бор, ундан кейин тепалик

устига кўтариладиган зинапоя. Хуллас, мазкур сарой мустаҳкам кўрғон эди. Боғда шох (Темур) топшириғи билан эркин қўйилган кийиклар ва тустовуклар, товуслар ҳам мавжуд. Боғдаги катта узумзорга чиқадиган дарвоза бор. Боғ каби катта ва кенг узумзор атрофидаги тепалик бўйлаб ўстирилган баланд дарахтлар жуда чиройли кўринади. Мазкур боғ ва сарой Давлатобод деб аталади».

13. БОҒЧА. Самарқанд шаҳрининг ичида, амирзода Муҳаммад Султон мадрасаси ва даҳмаси (бу ер Гўримир деб аталади) ёнида барпо этилган кичик боғ. Шарафиддин Али Яздий ёзади: «Оламини забт этувчи Соҳибқирон Жаҳоннамо қасридан саодат билан отга миниб, 807 йил муҳаррам ойида (1404 йил июлида) Самарқанддаги Боғи Чинорга келиб қўнди, у ердан шаҳар ичига кирди ва (марҳум) бахтли шахзода Муҳаммад Султон мадрасасини келиб кўриб, (қабри) зиёрат қилди. Бу ерда фармон чикдики, шахзоданинг нурли қабри учун унинг ҳиммат меъмори томонидан қурилган мадрасага улаб бир гумбаз кўтарсинлар. Фармонга мувофиқ хонақоҳ майдонининг олд томонидан мадрасанинг жанубий суффасига улаб фалак янглиғ бир кубба бунёд этдилар, унинг изорасини тилло ва ложувард билан нақшланган мармар тошлардан ишладилар ҳамда мағфиратга чўмилгур мурдани қўйиш учун бир саддоба қовладилар. Сўнгра хатми куръон қилиб, ожизу эҳтиёжманларга садақалар улашиб, барча расм-русумларга риоя қилган ҳолда марҳум шахзода жасадини хонақоҳнинг гумбази остида шу саддобага кўчирдилар. Мадраса атрофида бўлган бир неча уйни бузиб, жаннат мисол бир боғча яратдилар...

14. БОҒИ МАЙДОН. Самарқанд шимолида, Афросиёб билан Чўпонота тепаликлари оралиғида барпо этилган боғ. Бобур Мирзо Улуғбек барпо этган деб ёзса-да, бошқа қатор асарлар боғ Амир Темурдан қолганини ва Соҳибқирон набираси уни таъмирлатгани, кўшк солгани ҳақида ёздилар. «Бобурнома»дан «Яна пуштайи Кўҳакнинг доманасида ғарб сари боғ солибтур. Бу боғнинг ўртасида бир олий иморат қилибтур. Чилсугун дерлар, шу ошёна (икки қаватли), устунлари таммом тошдан. Бу иморатнинг тўрт бурчида тўрт минорадек буржлар кўтариб турибдиларким, юқорида чиқар йўллар бу тўрт буржундур. Ўзга тамом ерларда тошдан устунлардур. Баъзини морпеч-хиёра қилибтурлар». Боғда чиройли айвон қурилиб, унда қимматбаҳо тошдан тахт ясалган. Бу жойни Мирзо Улуғбек тиклаган сарой номи билан «Чилустун» деб ҳам атаганлар.

Ёзма манбаларда қайд этилишича, Темур Курагон даврида фақат кенг Самарқанд шаҳарлари ёки Мовароуннахрнинг азалий худудида эмас, балки мамлакатга кейин қўшиб олинган амирликларда, масалан, унинг амри фармони билан Хуросон ва Озарбайжонда бир қанча шаҳарлар ва қалъалар қайта тикланди. Жумладан, мўғуллар босқини оқибатида тамом вайрон бўлган Сирдарё соҳилидаги қадимги Банокат 1392 йилда қайта қурилади ва теvarак-атроф аҳолиси кўчирилиб, унга жойлаштирилади. Дарё бўйида қайта қад кўтарган бу янги шаҳар-қалъа Соҳибқироннинг

кенжа ўғли номи билан Шохруҳия деб аталади. Қалъанинг майдони, - дейилади қомусимизда, - 100 гектардан ортиқроқ бўлиб, икки қатор тухумсимон буржли, яхлит пойдеворли девор билан ўралган. Шаҳар XIV-XVII асрларда машҳур савдо ва хунармандчилик маркази бўлган. Бу ерда кулолчилик, шишасозлик, қайиқсозлик ва бошқа устахоналар очилган».

Темур бор қўшини билан 1401 йилда Кавказни эгаллагач, орадан икки йил ўтиб, бу ерда янги Байлакон шаҳри қад кўтарди. Шаҳар ичида сарой, майдон чорсу бозор ва дўконлар ҳамда ҳаммомлар, кўпдан-кўп турар жойлар ва чаманзорлар барпо этилади. Атроф баланд ва қалин девор, чуқур ва кенг ҳандак билан ўраб олинади. Тўрт бурчагида минорлар қад кўтарган бу қалъа деворининг айланами Самарқанднинг шаръий 2400 газига, баландлиги 15, қалинлиги 11, девор ташқарисидан қазилган ҳандакнинг кенглиги 14 ва чуқурлиги 20 газга тенг эди. Девор бўйлаб шаҳар ичкарасида қалъа соқчилари ва дарвозабонлар учун уй-жойлар, кўрғонга олиб чиқадиган кўтарама йўл ва қамал вақтида тошлар ирғитиш учун махсус майдончалар барпо этилади. Шаҳар қурилиб битказилгач, амир Баҳромшоҳ Ислом унинг ҳокими ва қалъа қутволи этиб тайинланади.

Шубҳасиз, Темур бошлаб берган бунёдкорлик анъанага айланиб, бундай ишлар ворислари томонидан давом эттирилади. Темурий шаҳзодалардан тортиб нуфузли амирлару вазирлар, вилоят ва улус ҳокимлари ўз шахсий мулк ва маблағларининг каттагина қисмини марказий шаҳар ва уларнинг теварак-атрофида шоҳона кўшқу саройлар қуришдан ташқари, ҳайрия ишларига-масжиду мадрасалар, хонакоҳу шифохона-лар, ҳаммому бозор расталари, работу карвонсаройлар, сув иншоотларию боғ-роғлар ва бўстонлар барпо этишга сарф қиладилар. Айниқса улар эътиқод, илм ва маърифат масканлари-масжидлар ва мадрасалар, шифохона ва хонакоҳларнинг сарфу харажати учун катта-катта экин ерлари, тегирмон, обжувоз, мойжувоз ва дўконлар каби қўзғалмас мулкларни вақф қилиб, мударрис олимлару толиби илмлар, зоҳидлар ва обид машойихларга маошлар белгилайдилар.

Темур фақат ватани Моварауннахрдагина эмас, балки Хуросон, Эрон, Кавказ ва бошқа вилоятларда ҳам бир қанча йирик ирригация ишларини амалга оширди. Соҳибқирон Фармони билан Мурғоб воҳасида қаздирилган қатор суғориш каналлари, Қобул яқинидаги Жўйинан даҳасининг Бодон анҳори ёки Кавказнинг «Бойлакон» мавзесидаги Барлос ариқлари шулар жумласидандир. Манбаларнинг гувоҳлик беришича, 1381 йилда Хуросон фатҳ этилгач, Темур Мурғоб дарёсидан каналлар қазиб чиқариб, Марв воҳасини обод қилиш тўғрисида фармон беради. Саркардалар ва давлат маъмурларининг ҳар бири алоҳида-алоҳида канал қазिशга бошчилик қиладилар. XV аср муаллифи Хофиз Абру бу каналлардан 20 тасини: Дилкушо, Ганчравон, Ганчхона, Умар Тобон, Шайх Абу Саъд, Шайх Али Баҳодир, Душоҳ Жондор, Гулбоғон,

Ҳасан Жондор. Бу Алоуддин Иноқ, Саҳдак, Пурдор, Алималик, Оқ Буғо, Давлатшоҳ баҳши, Сунжак, Манглихожа, Кебекчи юртчи, Қутлуғхотун каби номларини бирма-бир қайд этади.

1401 йилда Кавказда Байлақон мавзеида Темур фармони билан Аракс дарёсидан чиқарилган Барлос канали замонасининг йирик суғориш иншоотларидан бири сифатида диққатга сазовордир. Унинг узунлиги 10 фарсах (60-70 км), кенлиги 10 газ (10 м) ва чуқурлиги 4 газ (4 м) га тенг бўлган. Канал бўйлаб кемалар бемалол қатнай олган. Хофиз Абру бу қурилишда бош мироб-канал трассасини белгиловчи геодезист бўлиб хизмат қилган.

Бу даврда қишлоқ хўжалигида ғалла, сабзавот ва полиз экинларининг деярли ҳамма навлари етиштирилган. Боғдорчиликка зўр аҳамият берилган, мевали дарахтларнинг кўпдан-кўп хиллари ўстирилиб, мамлакат аҳолиси ёзда ҳўл мева, қиш ва баҳор мавсумларида эса қуруқ мевалар билан таъминланган. Хўжаликнинг асосий турларидан яна бири чорвачилик эди. Мамлакатнинг иқтисодий ҳаётида айниқса, яйлов чорвачилиги, йилқичилик, қўйчилик, жумладан қоракўлчилик, туячилик, қорамолчилик муҳим ўрин тутган. Шубҳасиз, етиштирилган моддий бойликлар оддий халқнинг машаққатли меҳнати воситасида вужудга келтирилиб, унинг тақсимооти мамлакат аҳолиси табақаларининг ижтимоий ва иқтисодий муносабатлари моҳиятини белгиланган.

Дехқончилик ерларидан олинадиган асосий солиқ хирож (ёки мол) деб аталган. Хирож, асосан ҳосил етилиб, уни йиғиб олиш вақтларида маҳсулот, баъзан пул ҳолида тўланган. Солиқ ҳосилга ва ернинг унумдорлиги ҳамда сув билан таъминланганлигига қараб белгиланган. Чунончи дарё, булоқ ва кориз сувлари билан суғориладиган обикор ерларидан хирож ҳосилнинг учдан бир қисми миқдорида олинган. Агар ер эгаси хирожни пул ҳисобидан тўлашга рози бўлса, унда ҳосилнинг учдан бир қисми бозор нархи ҳисобида пулга чақилган.

Лалмикор ерларнинг унумдорлиги обикор ерларга нисбатан паст бўлганлиги учун, бу ерларда машғул бўлган музорийлар умумий ҳосилнинг олтидан бир (16,5 фоиз) қисмидан то саккиздан бир, (12,5 фоиз) миқдорда солиқ тўлаганлар. Мулк эгаларининг бир қисмидан ушр, яъни ҳосилнинг ўндан бир қисми миқдорида солиқ олинган.

Ғалла ғарам қилинмасдан бурун секин тўплаш қатъий ман этилганди. Солиқ муайян уч муддатда: саратон (июн-июл), сунбула-мезон (август ва сентябр) ва қавс (ноябр) ойларида тўланар эди. Солиқларни йиғиш пайтида солиқчилар деҳқон, чорвадор ёки боғбонга нисбатан зуғум ўтказмаслиги, жисмоний куч ишлатмаслиги ва ишни уруш-жанжалгача олиб бормаслиги зарур бўлган. Умуман солиқчиларнинг қарздорларни банди қилиш ва занжир билан кишанлаб, уларга нисбатан қиттиқ чоралар кўришга ҳақлари йўқ эди.

Маҳаллий ва четдан келтирилган ипакдан турли нав шойи газламалар тўқиш кенг йўлга қўйилган эди. Манбаларда атлас, кимхоб, банорас ва духоба қаторида товланувчи ялтироқ хоро, нафис ва гулдор дебо каби шойидан тўқилган газмолларнинг номлари учрайди. Шойи матолар, қирмизи ва зангори духобалардан зарбоф либослар тикилган, улар ва зардўзи буюмлар зеб-зийнатлар даражасида қадрланган. Подшо ва султонлар, элчилар орқали бир-бирларига бошқа буюмлар қатори шойи ва нафис ип газламалар тухфа қилар, бундай газмол ва буюмларнинг бир қисми чет мамлакатларга ҳам олиб кетилар эди. Мовароуннаҳрда Самарқанднинг зардўзи либослари, атласи ва қирмизи духобаси ҳамда Ҳиротнинг кимхоби айниқса машҳур эди.

Манбаларда маълум бўлишича, XV аср бошида Соҳибқирон Темур томонидан ўтказилган тантаналарида хунарманд ва савдо аҳиллари ҳам қатнашган. Унда Ҳиротнинг кимхоб тўқувчилари кўчма дастгоҳда мато тўқиб, ўз хунарларини намоёниш этишган.

Шаҳарларнинг тўқимачилик маҳаллалари ва гузарларида, уларга яқин жойларда пиллакашлар, калавачилар, буёқ берувчи нилчи рангрезлар, читга гул босувчи муҳрикашлар ҳам истиқомат қиларди.

Бу даврда жундан ҳар хил гулли, қалин патли ва тақир гиламлар, палослар ҳам тўқилган ва наматлар босилган. Намат уй-рўзғорда фақат тўшама сифатида эмас, балки кийим-бошлар тайёрлашда ҳам кенг ишлатилар эди. Гилам, палос ва наматлар шаҳарли хунармандлардан ташқари, қишлоқ, хусусан чорвадор аҳоли томонидан ҳам кўплаб тайёрланарди.

Бу вақтга келиб металдан қурол-яроғ ва рўзғор буюмлари ясаш такомиллашди. Хунармандчиликнинг турли соҳаларига ихтисослашиш кучайди. Улар орасида мих ясовчи (михчагарон), тақачилар (наълбандон), сим чўзувчилар (симкашон), пичоқчилар (кордагарон) каби турли хил буюмлар ясовчи усталар бўлган.

Аввалгидек, қурол-яроғ ясаладиган марказ бўлиб қолган Самарқандда махсус совутсозлар маҳалласи ҳам қарор топган. Қуролсозликда қилич, қалқон, ўқ-ёй, дубулға ва совутлар ҳамда жабалар ясаларди. Ҳокимлар саркарда-амирлар учун ясалган махсус қурол-яроғлар олтин ва кумуш қопламали, қимматбаҳо тошлар қадалган, нақшинкор бўларди. Мис ва жейздан турли хил уй-рўзғор буюмлари ясалар ва майда мис чакалар зарб қилинар эди. Темурнинг буйруғи билан 1397 йилда исфаҳонлик уста Иззаддин Ибн Тожуддин етти хил металл қотишмаси (ҳафтжўш) дан катта жез қозон ва иккита шамдон ясаган.

1399-1404 йилларда бино қилинган Бибиҳоним жомеъ масжиди эшиклари ҳам етти металл қотишмаси билан қопланган эди.

Бу даврда кулолчилик ҳам ривож топиб, хунармандчиликнинг кўп тармоқли соҳасига айланади. Кулолчиликда коса, хум ва хумчалар, тандир каби буюмлар тайёрланарди. XIV-XV асрларга мансуб сирланган сопол

буюмлар бадий жихатдан ранго-ранглиги, шакли ва турининг хилма-хиллиги ҳамда сифатлилиги билан ажралиб турарди. Юқори сифатли кошинли сопол идиш-товоқлар пиширилган. Уларнинг аксарияти сидирға оқ сирли бўлиб, сиртига тўқ зангор ёки яшил, баъзан қора ёки қизғиш нақшлар туширилган. Бу даврнинг сирли норин товоқлари, шоҳ коса, лаган ва кўзалари бир неча новачали мойчироқ ва шамдонлари бадий жихатдан юксак даражада бўлган. Айни вақтда сирсиз арзон идиш-товоқлар, хум ва хумчалар ҳамда болалар учун ясалган майда ўйинчоқлар меҳнат аҳлининг кенг табақаларга жуда асқотган. Булардан ташқари кулоллар, сув қувурлари, чақир ва чархпалак кузачалари, корез гардиши ва бошқа кўпгина сопол буюмлар пиширганлар. Айни пайтда кошипазлик, парчинсозлик, ғишт ва ғишт тахталар пишириш ҳам ривожланган.

Иморатсозлик ривожи тош йўниш (сангтарош) ва унга сайқал бериб, ўймакор нақшлар ва хушхат ёзувлар битиш санъатини камолотга етказди. Самарқандда Бибихоним жомеъ масжиди ховлисида Қуръонни қўйиш учун мраммандан ишланган улкан лавҳ (курси), Шоҳи Зинда ва бошқа жойлардаги сағаналарнинг мрамманд тошлари ва уларга ишланган жимжимакор нақшлар, ўймакорлик билан битилган оят, марсия ва тарихлар халқ хунамандчилигининг юксак намуналаридан бўлиб, уларда тош йўнувчиларнинг меҳнати ва санъати билан хаттотларнинг зўр маҳорати уйғунлашиб кетган.

Самарқанд хунамандчилигида, айниқса, қоғоз тайёрлаш алоҳида ўрин тутган. Шаҳар яқинидаги Обираҳмат ариғи соҳилида қоғоз ишлаб чиқариладиган махсус обжувоз ва корхоналар бўлган. Бу ерда эскирган бўз кийим, латта ва мос пахталардан бўтка – қоғоз хом ашёси тайёрланиб, варақлар қуйилган, сўнгра уларга сайқал берилган. Шу тарзда, Бобур Мирзо хотиралаганидек, «Оламда яхши қоғоз Самарқандин» чиққан, у Ўрта аср шарқи хаттотлари орасида ғоят машҳур бўлиб, бир қисми четга-«атроф ва жавонибқа» чиқарилган.

АМИР ТЕМУР ДАВРИДА ТИББИЁТ ИЛМИ ВА ВЕТЕРИНАРИЯ ХИЗМАТИ ҲАҚИДА МУЛОҲАЗАЛАР.

Она-Ватанимиз бўлган қадимий Туркистон ўзининг ўтмишида юзлаб ажойиб инсонларни, олиму-уламоларни, авлиё-ю-пирларни, адолатпеша юртбошиларни, давлат арбобларини, машҳур илму-фан жафокашларини етиштирган ва улар билан фахрланган, ғурурланган. Ана шундай буюк инсонлардан бири, кучли мустақил давлатни ташкил этган, ўз халқини муғуллар зулмидан озод этган, илму-фанга ривож берган, меросий қадриятларни, маънавий-маданиятимизни тиклаб тараққий эттирган Соҳибкирон Амир Темурдир. Шу сабабли бўлса керак унинг ашаддий рақибларидан бири ва замондоши Ибн Арабшоҳ тан бериб: «...

Темурни етти иқлим Соҳибқирони, еру сувни идора қиладиган (зот), подшоҳлару-султонлар жаҳонгири... эди», - деб ёзади. Амир Темур нафақат подшоҳлару-султонлар жаҳонгири, балки илму-фанда ҳам кучли билимга эга бўлган, диний ва дунёвий фанларни чуқур билган, илму-фан, маданият ривожига кенг йўл ва имконият яратиб берган подшоҳ эди. Ибн Арабшоҳ Амир Темурнинг илму-фандан билимлигини Мисрнинг машҳур файласуф олими, Мисрда қозилар қозиси лавозимида бўлган Валиуддин Абдурахмон ибн Холдун шундай таърифлайди: «Чунки сен мардумайдонлар отаси, жангу жадал зулматли майдонларидан Шарқу-Ғарбга ўз зафар ойни порлатувчисан». У давом этади: «Ҳар бир Вали тилида кашф қилинувчисан, амирал-мумини Алига мансуб қилинган жафр ва зиж илимларида ишора қилинган киши ҳам оғир замонда мунтазир билинадиган Соҳибқирон ҳам сенсан» – деб Амир Темурнинг ҳамма илмлардан салоҳиятли билимга эга эканлигини тан олади. Буюк Соҳибқирон нафақат дўсту-биродарлари, ўз халқигина эмас, хатто раҳбарлар томонидан тан олинган, маънавий салоҳиятга эга бўлган обрўга, иззат ҳурматга қандай сазовор бўлди? Албатта, Амир Темур бу иззат-обрўга ўзининг қобилияти, иродаси, таланти, инсонпарварликка асосланган адолатли сиёсати, диний ва дунёвий илму-фанни билиши, унинг тараққиётига катта имконият яратиб бериши ва энг муҳими-оллоҳнинг иродаси билан эришди. У қисқа вақт ичида Туркистон халқининг муғуллар асоратидан қутқарди, унинг миллий мустақиллигини тиклади. 36 тага яқин мамлакат халқларини бирлаштирди. Ва жаҳонда энг йирик, кучли, қудратли, кўп миллатли, илму-фани ва маданияти ривожланган марказлашган давлатни ташкил этди.

Амир Темур ўзининг бутун онгли фаолияти давомида ўзига хос шарқона давлатни ташкил этибгина қолмасдан, Мовароуннахр ва Хуросонда илму-фан, маданият равнақи бўлган шарқона цивилизацияни юксакликка кўтаради, бунёдкорлик, яратувчанлик каби инсоният тарихида юз берадиган нодир жараённи камол топдирди. Қисқаси ўлкамиз халқлари тарихида «Темурбекнинг майдонга чиқиши буюк ҳодиса бўлди»*. У ҳақиқатда ҳам Турони замин халқларининг

**Херман Вамбери. «Бухоро ёхуд Моварауннахр тарихи», Тошкент, 1990. 30-бет*

тарихи тараққиётида буюк ҳодисаларни раҳнамоси, яратувчиси ва асосчиси бўлди. Айниқса илму-фан, маданият тараққиётида Ўрта Шарқда юз берган ренессанснинг «Темур ва темурийлар ренессанси» деб аталувчи тараққиётга асос солди.

Амир Темур ўз салтанати ҳудудларида илму-фаннинг ҳамма тармоқларига йўл очиб берди. Шу сабабли буюк Соҳибқирон Турони заминни нафақат марказлашган кучли давлатнинг сиёсий марказига, балки илму-фан ривожининг жаҳонга машҳур салоҳиятли марказига ҳам

айлантирди. Ўша даврнинг 100 дан ортиқ кўзга кўринган йирик диний ва дунёвий олиму уламоларнинг ўз салтанати атрофида тўплайди ва уларни моддий ва маънавий жиҳатдан қўллаб-қувватлайди. «Жаҳонгирнинг тириклигида, - деб ёзади Херман Вамбери, - тараққиёт, диний илимлар ва дунёвий фанлар барқарор эди»*. У ҳақиқатда туркга хос фан маданиятининг салоҳиятли даврини бошлаб берди. «Ўрта Осиёда асл турлик даври Темурдан бошланади»*, - деб ёзган Херман Вамбери юз карра ҳақ эди. Тўла ишонч билан таъкидлаш лозимки, Буюк Соҳибқирон ўзининг сиёсий, ижтимоий ва иқтисодий фаолиятида, айниқса ҳарбий санъатда тиббиёт ва хатто ветеринария хизматларидан унумли фойдаланган. Амир Темур ўз замонасининг табиий, аниқ ва гуманитар фанлар бўйича машҳур олимлар Мавлоно Абдужаббор Хоразмий, Мавлоно Шамсиддин Мунший, Мавлоно Нуъмониддин Хоразмий, Хўжа Афзал, Мавлоно Олоуддин Коший, Жалол Хурий, Қозизода Румий, олим Мавлоно Саъуддин ат-Тафтазоний, Саййид Шариф Журжоний, Шайх Шамсуддин Муҳаммад ибн ал-Жазорий, Хожа Муҳаммад аз-Зохид Бухорий, Абулатиф ад-Дамгоний, Мавлоно Асауддин, Шариф Хофиз Хусайний, машҳур табиб Мавлоно Аҳмад*, тарихчи Мавлоно Абдумалик, «Қуръон» ва «Ҳадис» илмидан яхши билимга эга бўлган буюк алломаларни тўплайди. Уларнинг маслаҳатлари, хулоса ва таклифларини амалда қўллайди. Айниқса ўз салтанатининг бепоён ҳудудларида табиий фанлардан, айниқса тиббиёт илмидан унумли фойдаланади. Ветеринария хизмати яхши йўлга қўйилганлигини ҳарбий санъати фаолияти жараёнида яққол кўзга кўринади.

* *Херман Вамбери. «Бухоро ёхуд Моварауннахр тарихи» Т., 1990 й, 50-бет*

* *Ўша жойда. 55-бет*

* *«Темур тузуклари» Т., 1991, 100 бет.*

У ўзининг «Тузуклари» да мамлакатнинг ҳамма ҳудудларида «касаллар учун шифохона қурдирсинлар ва уларда ишлаш учун табиблар тайинласинлар»* – деб бекорга кўрсатмаган. Чунки Амир Темур ўз ҳукумронлиги даврида кўп миллатли халқ, турли диний эътиқоддаги оммани бирлаштиради.

Мамлакатда уруш ҳаракатлари олиб борилад экан, бундай вазиятда (албатта уруш ҳаракатлари узлуксиз бўлиб турган ҳудудларда) турли хил касаллик тарқатувчи захарли вируслар тарқалиши туфайли юқумли касалликлар вужудга келади. Бунинг натижасида минглаб одамлар нобуд бўлади. Хатто таносил, тери ва бошқа юқумли касалликларнинг кенг тарқалиши оқибатида халқ оммаси бошига оғир кулфатлар тушади. Бу касалликларни даволаш учун дори-дармонлар, табиблар, даволанадиган жойлар-касалхоналар ва бошқа муассасаларга эҳтиёж туғилади. Аммо

Амир Темур даврида ана шундай табиий ва ижтимоий соҳага таалукли офатларнинг юз берганлиги ҳақида биронта манбаларда ҳозиргача учратмадик. Эҳтимол Соҳибқирон ана шу вазиятларнинг юз беришини билиб, олдини олганлиги, юзлаб олиму-уламоларнинг фикру-хулосаларига таянганлиги туфайли бундай офатлар юз бермагандир. У ўзининг «Тузуклари»да «... амир этдимки, катта-кичик ҳар бир шаҳар, ҳар бир қишлоқда масжид, мадраса, хонакоҳлар бино қилсинлар, фақир-мискинларга лангархона солсинлар, касаллар учун шифохоналар қурдирсинлар»*, - деб кўрсатганлиги бу вазифаларни қойилмақом қилиб ўзи раҳбарлигида бажарганлиги тарихий ҳақиқатдир. Шу сабабли тўла ишонч билан шуни таъкидлаш лозимки, буюк бобомиз Амир Темур машҳур олим, тиббиёт оламининг етук даҳоси Абу Али Ибн Синонинг табобатчилик илмидан юксак даражада фойдаланган, турли касалликларни даволаш учун дори-дармонлар тайёрлашда унинг меросини янада ривожлантирган.

Амир Темур салтанатида машҳур табиблар, олимлар ишлаган, илм билан шуғулланган. Мавлоно Нафис чуқур билимга, халқ қурматига сазовор бўлган табиб, доришунос олим, Мавлоно Фазлуллоҳ Соҳибқироннинг шахсий ҳаками, девонда ҳакимлар бошлиғи бўлган ўз замонасининг Ибн Синоси бўлган табиб Мавлоно Жамолуддин шулар жумласидандир. Абу Али

* «Темур тузуклари» Т., 1991, 100 бет.

* Абу Али Ибн Сино «Тиббий ўғитлар». Т., «Меҳнат» 1991, 12-бет.

* Ибн Арабишох, Амир Темур тарихи, 2-китоб. Т., «Меҳнат» 1992 йил, 85-86 бетлар.

Ибн Синонинг «Тиб қонун»ига шарҳлар ёзган олимлардан ибн Ан-Нафис (XIII аср), Қутбиддин Шерозий (XIV), Абдулло Оқсарой (XIV аср), Садиддин Козарунӣ (XIV аср), Ҳаким Али Жилоний (XIV асрда ўтганлар) каби ўнлаб олимлар тиббиёт фанининг тараққий этишига, турли хил касалликларни даволашнинг юксак усуллари жорий этишига, халқ тиббиётининг кенг ривожланишига муносиб ҳисса қўшганлар. Амир Темур эса тиббиёт илмини ва халқ тиббиётини тараққий этишига ҳам моддий, ҳам маънавий, ҳам сиёсий жиҳатдан катта ёрдам берган. Амир Темур тиббиёт илми натижаларидан, халқ тиббиётининг юксак фазилатларидан нафақат мамлакатда тинч, осойишталик даврида, балки ўзининг кўп сонли армияси билан узлуксиз уруш ҳаракатлари, ҳарбий урушлари даврида ҳам фойдаланган, ветеринария хизматини юксак даражада йўлга қўйган.

Амир Темур бирон бир ҳарбий юришни бошламоқчи бўлса, у нафақат ҳарбий жангчиларни, ҳатто оддий хизматчини, ҳарбий жангларда қатнашмайдиган амалдорларни, ходимларни, ҳарбий саркардаларни, амирларни ҳам албатта тиббиёт хизмати кўригидан ўтказганлар. Бу

тартибни у ниҳоятда қаттиқ қўллик билан амалга оширган. Ҳарбий жангчиларга хизмат қилувчи ҳар бир хизматкорнинг соғлиқ-саломатлиги чуқур текширилиб турилган.

Бирорта касаллик аломати бўлган ёки олдиндан бирорта юқумли касаллик билан оғриган кишиларни армияга олмаган, ҳарбий жангларнинг таркибий салоҳияти тамоман соғлом одамлар бўлиб, улар узлуксиз тиббиёт кўригидан ўтказилиб турилган. Ушбу тартиботга таалукли ҳарбий тамойилга мувофиқ Амир Темур «Тузуклари»даги ушбу талабни ўқиймиз. Яъни: «Асил ва шижоатли сипоҳийзода қайси тоифадан бўлмасин, унга ўрин бериб, келган хизматига ва ишига яраша тарбият қилсинлар»*, - дейилган.

Ҳақиқатда Соҳибқирон бу тарбияни кўп сонли кучли армия ва мамлакат осойишталигини сақлаган бақувват соғлом сипоҳийларни етиштиришда узлуксиз фойдаланган. Бу тарбиявий сиёсий тизим давлат аҳамиятига молик сиёсатга айланган. Бу сиёсий ва тарбиявий тизимнинг муҳим аҳамияти шундан иборат эдики. Амир Темур салтанатида армия сони айрим тарихий манбаларга асосланган 400 мингдан 800 минг

* «Темур тузуклари. Т., 1991, 67-бет.

жангчига етган деб кўрсатилади*. Агарда ушбу маълумотлар тўғри бўлса, 800 минг жангчини боқадиган озиқ-овқат турлари, кийим-кечак, транспорт, тиббиёт хизматлари, амалдорлик юмушларию от-улов, қурол-яроқ, сайислик вазифалари билан шуғулланувчиларни ҳисобга олинса, бу жараёнда биргаликда узлуксиз ҳарбий-ҳаракатда бўладиган кишилар сони 1,5-2,5 млн. кишига етиши, от-улов, туя ва бошқа чорва турлари сони эса қанча бўлиши ўз-ўзидан маълум. Бу ниҳоятда катта масшабли кенг ҳаракат бўлиб, уни таъминлайдиган ниҳоятда катта бойликкина эмас, балки мустаҳкам салоҳиятли сиёсий бошқариш тажрибасига эга бўлган давлат ва уни бошқарадиган салтанат эгаси қандай ирода, куч-қудрат, талант, ақл ва фикр эгаси бўлишлиги ҳам ўз-ўзидан маълумдир. Амир Темур ана шундай иродали саркарда, давлат арбоби, буюк инсон, тангри таолонинг севган қули бўлиб* бу салоҳиятли салтанатни қарийиб 40 йил бошқарди.

Ҳақиқатда Амир Темур қўшинларининг сони қанча бўлганлигини айтиш қийин. Аммо доимий мунтазам армиясининг сони 250-350 минг жангчи атрофида бўлган. Бу қўшинлари кетидан минглаб аравалар, туя-қарвонлари, бевосита жангда қатнашмайдиган ходимлар, ҳамширалар, табиблар, энагалар, амалдорлар, шайхлар, муллолар, диний тарғиботчилар ва бошқа савдо-сотик, озиқ-овқат соҳаси ходимлари бўлиб, қўшин сонидан деярли 3 марта кўп бўлган отлар* ва уларга қарайдиган сайислар (от боқарлар), тақачи усталар, ветеринария хизматчилари каби мутахассислар бориши керак бўлар эди.

Бу жараёндаги энг оғир соҳа ҳарбий жанговор зотли отларни турли Ҳхил касалликлардан сақлаш, зоти ва наслини (пародасини) сақлаш энг қийин ишлардан бўлган. Армияни озик-овқат билан таъминлаш учун эса миллионлаб қўй-эчкилар подаларидан фойдаланишга мажбур бўлишган. Ана шундай сон-саноксиз чорвани ривожлантириб, унда турли хил касалликлар тарқалишига йўл қўймайдиган бошқариш тизимини ишлаб чиқиш, Амир Темурда улкан куч-қудрат мавжуд эканлигидан далолатдир.

* Қаранг: М.Иванин «Икки буюк саркарда, Чингизхон ва Амир Темур». Т., 1990 й, «Фан» 187-бет

* Қаранг: Херман Вамбери. «Бухоро ёхуд Мовароуннахр тарихи». Т., 1990, 56-бет.

* Қаранг: М.Иванин «Икки буюк саркарда Чингизхон ва Амир Темур». Т., «Фан». 1991, 151-бет.

Жаҳон халқлари тарихида бундай салоҳиятга эга бўлган ҳукмдор камдан-кам бўлган. Амир Темур ҳаракатдаги армия мамлакатнинг қайси ҳудудларида бўлмасин, ҳарбий отларнинг жанговорлигини сақлаш, жанговор қисмлар учун зарур бўлган чорва молларнинг соғлигини ҳимоя қилиш мақсадида махсус мутахассис ёки чорвани яхши биладиган малакали ходимлардан фойдаланган. Улар орқали чорвадаги касалликларнинг бор-йўқлиги аниқланган ва бу доимо амалга ошириладиган бошқариш тизимини Амир Темур узлуксиз бошқариш тизимига айлантирган. У хатто жанговор ҳарбий отларнинг ўзига хос турларини, зот ва наслларини аниқлаб, уларни алоҳида-алоҳида боқиш, танлаш ва кўпайтиришга алоҳида эътибор берган, текширишдан ўтган соғлом зотли отларни армияга олган. Отбоқарларни (сайисларни), тақачи усталарни ҳам қаттиқ тиббиёт кўригидан ўтказиб турган. Соҳибқирон қайси юртга, ўлкага ёки биронта хорижий мамлакатга ҳарбий юриш қилишни мўлжалласа, олдин ўша территорияга яқин ҳудудларда ҳарбий жанговор от тўдаларини отбоқарлари билан фойдаланиладиган от-ўловга, от, туя, хачир, эшакларни, чорва молларини махсус яйловлар билан таъминлаган, уларни бир-бирига қўшмаган. Уларга ветеринария хизматини малакали мутахассис ходимлар амалга оширган. Бу тартибот Амир Темур даврида тизимга айланган.

Амир Темур чорва молларига, айниқса йилқичиликка ветеринария хизматини кўрсатишга ва уни яхшилашга қаттиқ эътибор берганлигини сабаблари нимада? Биринчидан, у йилқичилик ўша даврда кучли ҳарбий транспорт воситаси эканлигини яхши билган; иккинчидан, чингизийлар ҳукмронлигининг охирги даврларида йилқилар, шохли моллар турли хил касалликлар билан касалланиб қирилиб кетганлиги ҳақидаги ривоятлар айрим манбаларда учраб туради* ва шу манбаларни яхши билганлиги сабабли бўлса керак Соҳибқирон Амир Темур чорва молларни ва

йилқичиликка ветеринария хизматини кўрсатишни давлат сиёсати даражасига кўтарган; учинчидан, от туркий халқларда ҳосиятли ҳайвон, инсон дўсти, ҳамкори деб ҳисобланган. Шу жумладан от уй ҳайвонлари ичида биринчи ўринни эгаллайди. Шунинг учун ҳам Амир Темур йилқичиликка катта эътибор берган ва

** Эҳтимол бу XIV асрнинг 20 ва 60 йиллари атрофида йилқичилик ва ҳарбий отлар, чорва ўртасида турли хил касаллик тарқалиб қирилиб кетган бўлиши мумкин.*

туячилик, шоҳли қорамолларни Мовароуннахр, Хуросон ҳудудларида, Шарқий Туркистон сарҳадларида кенг ривожлантирилишига ўзи раҳбарлик қилган. Бу ҳудудларда масъул бўлган маҳаллий ҳокимлар ва амирларга йилқичилик учун махсус яйловлар ташкил этишни топширган. Отларни жанг қилишга мувофиқлаштириш учун алоҳида-алоҳида ҳарбий йилқичилик полигонларини (машқ майдонларини) ташкил этган. Ана шу машқ майдонларида махсус тайёргарликдан ўтган чопқир, «учар» арабий, туркий, қорабайир зотли ҳарбий жанговор отлар буюк Соҳибқирон армиясининг куч-қудрати, ҳарбий жанговор стратегик аҳамиятга эга бўлган транспорт воситаси ҳам ҳисобланган*. Хатто Амир Темур хорижий мамлакатларда бўлган вақтларида зотли отларни, қорамол, туя, қўй, эчкиларнинг турли хил зотларини ўз Ватанига, Туркистон ўлкасига олиб келган, уларни ветеринария хизмати орқали текшириб кўпайтиришга раҳбарлик қилган. Афсуски, Амир Темурнинг бу соҳада фаолиятини тўла ёритадиган тарихий ҳужжатлар, илмий тарихий асарлар ҳозиргача камдан-кам учрамоқда. Бу ҳақда «Зафарнома»нинг муаллифи Шарофиддин Али Яздийнинг бир фикри ҳақиқатга яқиндир.

У: «Шу билан бирга, туркий «Манзума»нинг* муаллифи, ул ҳазрат (Амир Темур) шахсан ўзи бош бўлган ғаройиб ишлардан баъзиларини, эҳтимол бундан сўнг одамлар ишонмасликлари ва ортиқча таърифу тавсифга йўйишлари мумкин деб ёзиб қолдиришга йўл қўймади», - деган эди. Эҳтимол буюк Соҳибқирон ҳозир қаламга олган мавзу ва бошқа соҳалардаги ғаройиб ишларидан келажак авлодга ёзиб қолдиришга ўзига лойиқ кўрмаганлигига ҳақиқий инсоний камтарлик, оддийлик хусусиятлари устун келгандир. Қандай бўлишидан қатъий назар ҳазрати Амир Темур ижтимоий ҳаётининг ҳамма жабҳаларида инсониятни қойил қолдирадиган буюк ишларни амалга оширди ва унинг бу ишлари тарих зарваракларида ўчмас из қолдирди. Соҳибқирондан қолган меросни ўрганиш – давримизнинг долзарб вазифаларидан эканлигини ҳеч биримиз унутмаслигимиз даркор.

* Қаранг: ТошкендийС. «Темурнома». Т., «Чўлпон» 1990 й.

** «Манзуман турк» бу тарихий асар бўлиб Амир Темурнинг қаламига мансуб бўлган ва у ҳозирча топилган эмас.*

ТЕМУРИЙЛАР САЛТАНАТИНИНГ МАЪНАВИЙ АСОСЛАРИ

Амир Темур ташкил этган ва унинг содиқ фарзанд ва неваралари давом эттирган марказлашган йирик давлат мамлакат ижтимоий ҳаётининг ҳамма муаммоларига, жамиятнинг социал-ижтимоий қатлам ва тоифаларнинг ҳамма мақсад, талабларига диний ва дунёвий эътиқодларнинг ҳамма тамойил ва тартиботларига сиёсий, иқтисодий, мафкуравий жараёнларнинг ҳамма эҳтиёжларига ўз даврига мувофиқ жавоб бера олишни уйғунлаштира олган диний ислом салоҳиятига ривож берган қудратли салтанат эди.

Бу дунёвий ва диний салоҳиятга эришиш имконияти Амир Темур ташкил этган давлатнинг дастлабки сиёсий ва қонуний атрибутларидаёқ мавжуд эди. Яъни ҳар бир давлатнинг моҳиятини, куч-қудратини, характерли хусусиятини, салтанат салоҳиятини билдирадиган сиёсий символга қонуний атрибутга эга бўлган белгилари кўрсатиб беради. Улар давлат байроғи, гимни, мадҳияси ва гербидир. Ана шундай сиёсий атрибутга эга давлат белгилари Амир Темур давлатида ниҳоятда салоҳиятли ва сермазмун, ижтимоий ҳаётнинг ҳамма талабларига жавоб беради.

Амир Темур давлати герби пирлари тавсия этган ва ўзи танлаган уч халқадан ○ ○ Қиборат символлик шакли ниҳоятда кенг маънога эга бўлиб унда диний ҳақиқат, сиёсий куч-қудрат ва ижтимоий адолат каби чуқур мазмунли моҳиятни ўзида ифода этиб, турли мазмунда таърифлаб келинган, яъни Ибн Арабшоҳда «рости-расти» дейилиб, бу «ҳақгўй бўлсанг, нажот топасан», ёки Ҳерман Вамберида «Руст-рости» дейилиб - «куч адолатда» деган маънони англатиб, Шимол, Жануб ва Ғарбда ҳақиқат ўрнатиш ифода этилган дейилган бўлса, академик И.М.Мўминов тарихчи Шарафуддин Али Яздий фикрига асосланиб давлат, мамлакат, фуқаронинг ғамхўрлигини таъкидловчи қоида «Рости-друсти» бўлиб, «ҳақиқат сиҳат-саломатлик, ҳақиқат-тартиб, ҳақиқат-адолат» демакдир* деб таърифланганлигини ўқтиради. Ушбу гербнинг таърифи қандай бўлишидан қатъий назар Амир Темур инсон маънавий қадриятларининг ҳамма жабҳаларида диний ислом салоҳияти, давлатчилик сиёсати ва унинг куч-қудратини, ижтимоий жамиятда тўла инсоний адолатни ўрнатишни асос қилиб олиб уни амалга оширди. Умуман олганда ижтимоий жамиятда Амир Темур уч халқали гербининг моҳияти ижтимоий адолат, сиёсий куч қудрат, диний ҳақиқат рамзи мазмунини ифода этишлиги эҳтимолдан узоқ эмас. Амир Темур давлатининг герби бевосита унинг мадҳияси билан уйғунлашиб, ўзига хос моҳиятли мазмунга эга бўлган Қуръони Каримдан олинган суръаи-дуолар, фотиҳа ўқиш билан

таъкидланиб Темур ва темурийларни бу мадҳиялашган дуо-фотиҳалар доимо ғалабадан-ғалабага руҳлантирган, инсонларни у дунёи-бу дунёга ишонч ва мақсад сари йўллаган, давлатни мустаҳкамлаб мамлакатда осойишталик, ахлоқ-одоб, инсонийлик ғоялари устуворлик қилишга раҳнамолик қилган ва илоҳий куч ишонч бағишланган мамлакат раият манфаати учун, душманларга қарши курашишда жангга кириш учун доимо Қуръони-Каримдан «Аллоҳу-Акбар» деб кучли овоз билан фотиҳа ўқиб* ишни, юришни бошлаганлар. Амир Темур ўз «Тузуқлари»да шундай деб ёзади: «... бирон ишни қилмоқчи бўлсам, кенгашиб олгач кейин Қуръондан фол очардим ва «Қуръон» ҳукми билан иш қилур эдим»*, дейди. Бу тартибот Амир Темур давлатининг ва темурийлар салтанатининг қонуний тамойилига, мадҳияли тартиботига айланган эди.

Жумладан, Абдураззоқ Самарқандийнинг «Матлаи саъдаин» асарида кўрсатишича Шохруҳ Мирзо туркманларнинг Қора қуюнли қабиласининг бошлиғи адоватчи амир Қора Юсуфнинг катта куч билан кўтарган исёнини бостириш учун юриш қилиб, жангдан олдин Қора Юсуфга қон тўкмаслик мақсадида бир нечта элчи юбориб сулҳ тузишни таклиф этади. Қора Юсуф эса элчиларни зиндонга ташлайди ва уруш талаб қилади. Шунда ҳокони Сайид Шохруҳ Мирзо отаси Амир Темур тамойилига мувофиқ Қуръондан фотиҳа ўқибди ва олий тахт поясининг мулозими бўлган ҳофизу-қориларга» буюриб фатҳ сурасини ўн икки минг марта хатм қилдирди»*. Сўнг ҳазрати ҳокони Саид ўз қалбида қатъият билан уруш тартиботига мувофиқ лашкарни сафга тортиб жангга бошлаш арафасида 1420 йил 13 ноябр кунда амир Қора Юсуф тўсатдан бир касалликка йўлиқиб вафот этади*, ва бу хабар Шохруҳ

* Шарофиддин Али Яздий. «Зафарнома». Т., «Меҳнат», 1994 йил, 41-бет.

* Ибн Арабшоҳ. «Амир Темур тарихи». 2-китоб. Тошкент, 1992, 65-бет.

* Ҳерман Вамбери. «Бухоро ёхуд Мовароуннахр тарихи». Тошкент, 1990, 53-бет.

* Иброҳим Мўминов. «Амир Темурнинг Ўрта Осиё тарихида тутган ўрни ва роли». Тошкент. «Фан», 1993, 50-бет.

Мирзога етганлиги унинг армияси тарқаб кетиб уруш бўлмаганлиги ҳақида ёзиб дуонинг кучига шаъма қилади. Чунки Шохруҳ Мирзо Қуръондаги 48 фатҳ сурани мулозим ва қорилару, уламоларга ўн икки минг марта ўқитилган кун «Зубда» кўрсатилишича ана шу амир Қора Юсуф вафот этган еттинчи зулқаъда (13 ноябр 1420 йил) панжшанба куни эканлигини таъкидлайди*.

Умуман олганда, Турон-замин халқларининг ислом дини мафкуравий ғоясига айлангандан кейинги даврларда, асосан Темур ва

темурийлар ҳукмронлиги даврида давлатчиликни мустаҳкамлашга доир муҳим сиёсий, мафкуравий ишларда доимо Қуръон сураларидан фатволи-фатиҳа тиловат қилиниб, мадҳиявий тамойилга айланиб қолганлиги билан характерланади. Бу эса ўз навбатида Темур ва темурийлар даврида давлатни бошқаришда янги динга асосланган мафкурани яратмасдан диний ислом таълимотидан давлатчилик-қонунчилик тамойилларини ўтмиш, давлатчилик тажрибаларидан Чингизий «Ёсоқ»дан фойдаланиши билан ана шу ислом дини таркибида диний ислом мафкурасини ва шариатини асос қилиб олганлиги бу эса бевосита кўпроқ ҳуқуқий давлат қоидаларига мувофиқ келишлиги билан ажралиб туради.

Темур ва темурийлар даври давлатчиликнинг диний ва дунёвий таълимотларни ўзида мужассамлаштирган қонуний-сиёсий атрибутларидан яна бири у ҳам бўлса давлат байроғи эди. Ана шундай салоҳиятли Катта мовий Қизил Байроққа Амир Темур ва темурийлар эга эди. Ҳерман Вамбери ўз асарида мовий «Катта Қизил Байроқ» унинг аломати эди. От ёли билан боғланган узун найза Туман оғасининг туғидир. Икки томонидан кокил осилган икки дўл ноғора юзбошининг аломати ҳисобланади. Суворий эгарининг икки томонига икки табл осилади»* – деб ёзади. Демак алоҳида ягона давлат байроғидан ташқари ҳар бир туман беклик ва вилоят ҳокимларининг ҳам алоҳида туғлари (байроқлари) бўлганлар.

Амир Темур «Тузуқлари»да шундай деб ёзади: «Амр қил-димки, ўн икки катта амирларнинг (ўн икки қабила кўзда тутилса керак – А.Ш) ҳар бирига битта байроқ (алам) ва бир

* Қаранг. Абдуллоҳ Самарқандий. «Матлаи Саъдайн ва мажмаи баҳрайн». Тошкент. «Фан» 1969, 408-бет

* Ҳерман Вамбери. «Бухоро ёхуд Моварауннаҳр тарихи». Тошкент. 1990, 35-бет

ноғора берилсин. Амир ул-умарога байроқ ва ноғора, туман туғи ва чортуғ (Байроқнинг икки хили ёки амирларнинг даражасини билдирувчи учи ўткир найза - А.Ш) тақдим этсинлар. Мингбошига эса бир туғ ва карнай (нафир) берсинлар. Юзбоши ва ўнбоши биттадан катта ноғора (табал) берсинлар. Аймоқларнинг амирларига бўлса, биттадан бурғу тақдим этсинлар. Тўрт бегларбегининг ҳар бирига биттадан байроқ, ноғора чортуғ ва бурғу берсинлар»*, деб нафақат марказлашган давлатга ягона Амир Темур Катта мовий рангдаги Қизил Байроғи, хатто ҳамма амирлар, вилоят, туманларга, мингбоши, юзбошилар ва ўн бошиларга алоҳида ўзича бир-биридан ажралиб турадиган туғлар, сочоқли найза ва ноғоралар бериб, давлат салоҳиятининг аломатли – рамзи сифатида фойдаланилган. Темурийлар эса уни давом эттирганлар. Амир Темур ва темурийлар фойдаланган давлатчилик, сиёсий, диний ва маънавий мафкуравий

атрибутиларини англатувчи байроқларида нафақат Ислом дини тамойиллари, ўша давр давлатчилик сиёсий салоҳияти, балки Туронизамин халқларининг ўтмиш, диний-сиёсий, меросий қадриятларини ҳам попуқли учи ўткир найза, ноғора, туғ ва чортуғ рамзи шаклида ифода этилганлигидадир. Бу рамзи аломатлар халқимиз тарихида қадимдан Исломгача ҳам қулланилиб, давлатчилик сиёсий атрибути сифатида хорижий душманларга қарши курашда ўлкамиз халқларини ана шу туғлари остида бирлаштирганлар, босқинчилардан ўлкамизни, она тупроғини тозалаганлар.

Темур ва темурийлар шу байроқлар остида марказлашган йирик кучли қудратли давлатни, унинг сиёсий маъмуриятини Туман оғаси (ўн минг боши), минг боши, юз боши, ўн боши* шаклидаги қадимги мансаблари беклар беги ёки амирал умаро мансаблари, Темур ва темурийлар сарой маросимлари эса Хоразмшоҳлар, Салжукийлар тартиботига мувофиқлаштирилиб, солиқ системаси ва мафкуравий тамойиллар Ислом дини ва Қуръон таълимотига уйғунлаштирилиб, уларнинг мазмун моҳияти давлатнинг қонуний-сиёсий ва мафкуравий атрибутлари–давлат герби, мадҳияси ва байроғида мужассамлаштирилиши Амир Темурнинг тенги йўқ давлат арбоби, билимдони, икки таълимот моҳиятини атрофлича

* *Темур тузуклари. Тошкент. 1991, 82-83 бетлар.*

* *Қаранг. Ҳерман Вамбери. «Бухоро ёхуд Моварауннахр тарихи». Тошкент, 1990, 35-бет.*

ўзлаштирган зукко аллома, инсоний руҳиятни давлатчилик сиёсатида уйғунлаштира олган кучли ирода ва табиий талантга эга бўлган Соҳибқирон эканлигидан далолат беради. Бу қобилият ўғли Шохруҳ Мирзода, невараси Улуғбек Мирзода ва бошқа темурийлар сиёсий фаолиятида ўз ифодасини топганлиги темурийлар давлатчилик салоҳиятининг давлатчилик тарихига таъсир этиб салмоқли, маънавий из қолдирилишига сабаб бўлганлигидадир.

Амир Темур ва темурзодалар – Шохруҳ Мирзо, Улуғбек Мирзо ва бошқа темурийлар давлатчилигининг ўзига хос моҳияти диний Исломий тасаввуф тамойиллар, дунёвий сиёсий қонуний салоҳият ўзаро уйғунлашиб қудратли салтанатга айланганлиги бу давлатнинг адолатли ижтимоий-иқтисодий сиёсатни амалга ошириш, турмушга тадбиқ этишида ҳам ўз ифодасини топганлигидадир ва жаҳон цивилизациясига таъсир этганлигидадир.

Диний тасаввуфчиликни мустаҳкамлашга, социал адолатни ўрнатишга асосланган Амир Темур давлати ва унинг бутун маъмурияти адолатли ҳукм юритиш, деҳқонларга шафқат билан қараши, савдони ҳимоя қилишлари қонуний одат бўлиб қолган эди. Ҳатто қўшинлар,

уларнинг маъмурияти ҳам аҳолини озиқ-овқат билан таъминлаш зарур эди*..

Маъмурий давлат амалдорлари ҳамма вақт давлат ишларида аҳоли билан ниҳоятда хуш муомала, юмшоқ алоқа ва муносабатда бўлишлиги шарт қилиб қўйилган эди. Амир Темур давлатчилигининг сиёсий салоҳияти шундан иборат эдики, бу салтанатни етти та Вазир-вазирлар маҳкамаси қойил-мақом қилиб бажарган. Давлат қонунчилигини ҳатто Амир Темур фаолиятини ҳам назорат қиладиган 2 та вазир – Маҳмуд Шаҳоб Хуросоний ва Насриддин Маҳмудлар амалга оширган. Салтанатда қаттиқ интизом ва ижтимоий адолат кучли бўлган. Айниқса амалдорлар аҳолидан солиқ йиғишда зўрлик, зўравонлик, қамчи ишлатиш қатъиян ман қилинган. Бу ҳақда Амир Темурнинг ўзи шундай деб ёзади: «Ҳар бир воли ўзининг қамчиси каби аҳамиятга эга бўлмаса, у киши тўралик мансабига лойиқ эмас»*.

* Қаранг. Ҳерман Вамбери. «Бухоро ёхуд Моварауннахр тарихи». Тошкент, 1990, 35-36 бетлар

* Қаранг. Ҳерман Вамбери. «Бухоро ёхуд Моварауннахр тарихи». Тошкент, 1990, 36-бет.

Шунинг учун Амир Темур давлатининг социал-иқтисодий муносабатлари инсонпарварлик ғояларига асосланганлиги билан ўзига хос сиёсий бошқармаси (концелария) маҳкама – Девони бузургдан ташқари, ҳар бир вилоятдаги мавжуд Девонлар бошқарма-маҳкамалар барча давлат ва унинг шариат ишларини социал-иқтисодий муносабатлар билан: солиқ йиғиш, тартиб сақлаш, ижтимоий бинолар-бозорлар, ҳаммомлар, масжиду-мадрасалар, йўллар, кўприклар қуриш, ирригация тармоқларини сув билан таъминлаш ишларига қараб туриш аҳолининг хулқий-ахлоқий ҳолатларини, диний, исломий тамойиллар – тасаввуф-чилик қонун – қоидаларини уйғунлаштириш асосида назорат қилиб туриш ишлари билан боғлаб олиб борганлар ва шу услуб асосида фаолият кўрсатганлар. Ҳар бир девон, маҳкамада кирим чиқимларни ҳисобга олиш дафтарлари мавжуд бўлган ва улар турк-ўзбек ва форс-тожик тилларида қайд қилинган*. Вақтин-вақтин бу иқтисодий-молиявий ҳаражат-даромадлар ревизия, тафтиш, тергов, қилиниб турилган. Текшириш ва ҳисобга олиш ниҳоятда қаттиқ бўлиб, унинг натижаларини Амир Темур, темурийлар даврида эса Шохруҳ Мирзо, Улуғбек Мирзолар ўзлари кузатиб турганлар. Жиноятчилар қаттиқ жазога тортилган. Айниқса ўз амалини суистеъмол қилган, порахўрликка берилган, доимо ичкиликбозлик, маиший бузуклик билан шуғулланганлар ҳам давлат қонунчилиги ва диний Ислом шариати асосида қаттиқ жазога муфтало этилганлар. Жазога тортилганларга айниқса Амир Темур ниҳоятда қаттиққул бўлиб, бундай пайтларда ўзини ҳам, ўғил ва невараларини ҳам, қариндош уруғларини ҳам, ҳарбий

бошлиқларни ҳам аямас эди. Юқорида таъкидлаганимиздек ўз ўғли Мироншоҳ, невараси Амирзода Пирмуҳаммадларни (Умаршайхнинг тўнғич ўғли) халқ олдида қаттиқ жазога тортганлар. Амир Темур давлатининг обрў-эътибори, шон-шухрати ва мустаҳкамлиги ҳам шундан иборат эди.

Амир Темур ва ўғли Шохруҳ Мирзо ўз салтанатини мустаҳкамлашнинг яна бир имкониятлари шундан иборат эдиким, юқоридагидек кескин вазиятларда диний Ислом шариати тамойилларидан кенг кўламда фойдаланиб диний Ислом маросимларига қатъий риоя қилар, тасаввуф таълимоти

** Иброҳим Мўминов. «Амир Темурнинг Ўрта Осиё тарихида тутган ўрни ва роли». 1993, 33-бет*

намоёндаларининг мулоҳаза, таклиф ва фикрларини ҳисобга олар, жамоатчилик олдида уларнинг обрў эътиборини оширар, нафақат давлатнинг энг муҳим сиёсий ишлари олдидан, балки жамоат билан жанг олдидан намоз ўқиб, мулоҳаза юритар, бу эса жангчиларга жанг олдидан мардлик ва жангларнинг муваффақиятли бўлишига қатъий ишонч туғдирар*, жамоатчиликка умид бағишлар эди.

Шу тариқа Амир Темур ва Шохруҳ Мирзо давлатни мустаҳкамлашда пайғамбар авлодларига, қўл остидаги мусулмон давлатларида катта обрўга эга бўлган руҳонийларга катта ишонч ва юксак хомийлик кўрсатиб, ўзларига яқинлаштириб, давлатчилик ва сиёсий режаларига уларни кенг кўламда жалб этишлиги ҳам катта аҳамиятга эга эди. Шунинг учун ҳам диний Ислом уламолари, тасаввуфчилик намоёндалари эса Амир Темурни илоҳий ва афсонавий қаҳрамонга айлантирар, раият ва жангчиларни бунга ишонтира олар эди. XIX аср рус-ҳарбий тарихчиси генерал И.Иваниннинг «Икки Буюк Саркарда. Чингизхон ва Амир Темур» деган 1875 йилда Санкт-Петербургда чоп этилган китобида келтирилган қўйидаги фикрлар қисман бўлсада ҳақиқатга яқиндир. У шундай деб ёзади: «Руҳонийлар Амир Темурни аср қаҳрамони, эътиқод таянчи ва курашчиси, пайғамбар хуш кўрган одам деб эълон қилдилар. Улар энг тақвадор кишилар камалак янглиғ илоҳий нурнинг Муҳаммад Пайғамбар қабридан чиқиб Оллоҳнинг бандаси Амир Темурнинг елкасига туташганини ва унинг бу илоҳий нурга чўлғанганини кўрганлари ҳақидаги миш-мишни тарқатдилар ва қўллаб-қувватладилар. Шу туфайли унинг барча тадбирлари қўшинлари учун фалакнинг азму-қарори, энг шафқатсиз ишлари ҳам тақдири азалнинг иродаси, Оллоҳнинг ғазабига учраганлари учун буюрилган жазо бўлиб ҳисобланарди. Унинг ўзини эса золим ва адолатсиз ҳукмдорларни, Муҳаммад пайғамбар қонунларини бузган ҳаёсиз ва гуноҳга ботган мусулмонларни жазолаш учун юборилган оллоҳнинг Ердаги қуроли деб ҳисблардилар. Амир Темур қўшинлари ортидан боровчи муллалар ва дарвишлар унинг ҳар бир хатти-ҳаракатини унинг фойдасига талқин

қилиб, ҳар бир ташаббусини яхшилик аломати қилиб кўрсатардилар. М.Иванин яна давом этиб: «Амир Темур ҳақида тарқатилган доврӯғвор бошқа давлатлар ва ерлардаги эътиборли

** М.Иванин. Икки буюк саркарда Чингизхон ва Амир Темур. Т., «Фан». 1994, 160-бет*

одамларни, ўрдалар ҳокимларини ҳаттоки қароқчи тўдалар йўлбошчиларини ҳам ўзига жалб этарди» - деб ёзади.

Буюк Соҳибқирон ва унинг халқи учун маҳаллий бўлган бу зотнинг фикри қанчалик тўғри ёки нотўғрилигидан қатъий назар Амир Темур ва Шохруҳ Мирзо ҳақиқатда Муҳаммад динига ва унинг ҳомийлари тасаввуфчи намоёндаларига нисбатан эътиқоди кучли бўлиб, Ислом динини мустаҳкамлаш, уни янада ривожлантириш учун ҳамма имкониятдан фойдаланганлар, ўз навбатида диний ислом арбоблари ҳам темурий давлатини мустаҳкамлаш учун қўлларидан келадиган ҳар қандай ташвиқот, тарғибот ва шариат ишларини аямаганлар. Аммо Амир Темур ва темурийлар давлат сиёсатида биронта диний йўналишга қўшилмай диний ҳақиқат йўлини қўллаб қувватлаганлар.

Амир Темур давридаёқ мамлакатда диний Ислом арбоблари ҳомийлигида давлат сиёсати орқали тиланчилик, гадочилик бекорчи-безорчиликни, ўғрилиқ, қароқчиликни тугатган эди. Мамлакатда «махсус» қаландар, дарвишлардан (улардан Амир Темур ва темурийлар давлатининг манфаати йўлида самарали фойдаланганлар) ташқари ҳамма бекорчи-безориларни тугатиб, уларга мамлакат сарҳадларидан иш топиб берган. Агарда бекорчи-безориларни янада кўрса, айниқса белгиланган ишда ишламай янада гадойлик, безоричилиқ қилса қаттиқ жазога ёки мамлакатдан чиқариб юборишгача олиб борганлар.

Мамлакатнинг ҳар бир сарҳадида ҳокимликда, беклик, туман ва вилоятда безорилиқ, ўғирлик, талон-тарожилик юз берса, биринчи навбатда амалдор-ҳоким, амирлар ҳам жавоб берган. Амир Темур ўз «Тузуқлари»да шундай деб ёзади: «... буюрдимки ҳар мамлакатнинг гадоларига вазифа юклаб иш берсинлар, токи шу йўл билан гадолик расми йўқотилсин»*. Ушбу тузуқларида яна шуни ёзадики, «Амр этдимки, ўғри ва қароқчиларни «Ёсо» асосида жазоласинлар, фасодчи, бузуқи, нафси ёмон кишиларни мамлакатдан ҳайдасинлар. Эзма-бекорчи одамларни вилоят ва шаҳарларда қолдирмасинлар»*, - деб қатъий қонуний фармон берганлар. Буюк Соҳибқиронга узлуксиз фармонлари бажарилиши якунларини хабардор қилиб турганлар.

** Темур тузуқлари. Тошкент, 1991, 95-бет*

** ўша жойда 94-бет*

Ҳатто мамлакат сарҳадларига нима воқеа бўлаётгани, четдан кимлар келиб, кимлар четга чиқиб кетаётганлиги ҳар бир вилоят, туман, шаҳар ва қишлоқларда амалдорлар, солиқчилар қандай ҳаракат қилиб нима ишлар билан шуғулланаётганлиги ҳақида шахсан Амир Темурга Шохруҳ ва Улуғбеклар даврида ҳам узлуксиз салтанат сардори оламини хабардор қилиб туриш бу соҳа бўйича масъул давлат маъмурияти ходимларининг қатъий вазифаси бўлган.

Амир Темур «Тузуклари»да бу ҳақда шундай ёзади: «Ҳар бир сарҳад вилоят, шаҳар ва лашкарда, ҳар бир ёзувчи (хабарнавис) лар тайин қилсинларки, раият, сипоҳ ўзининг ва ёт-бегона лашкарнинг ҳатти-ҳаракати ҳақида мени хабардор қилсин. Атрофдан кирган чиққан ёт кишилар, ҳар мамлакатдан келган карвонлар ва ҳукмдорлик ҳақидаги хабарлар, қушин подшолар, уларнинг гаплари, ишлари ва узоқ ўлкалардан бўлиб, менинг даргоҳимга юзлаган уламо, фузало ҳақидаги батафсил хабарларни ростлик-тўғрилиқ билан ёзиб турсинлар». Темур ва темурийлар давлатчилиқ сиёсатида муҳим аҳамиятга эга бўлган маълумотлар, хабарлар ўз вақтида берилмаса ёки нотўғри хабарлар берилса, бирон хабар онгли равишда олий ҳукмдорга етказилмаса масъул шахсларни қаттиқ жазога тортганлар. Амир Темур ўз «Тузуклари»да шундай сатрларни ёзганлигини ўқиймиз: «Агар бунга (ростлик-тўғрилиқ хабари – А.Ш) хилоф иш тутғудай бўлсалар, (бўлиб ўтган) воқеаларни ёзмасалар, ёзувчининг хабар ёзган бармоқлари кесилсин. Агар хабар ёзувчи сипоҳ ишларини яшириб, хабарига бошқа либос кийгизиб (ёлғон) ёзган бўлса унда ҳам қўлини кессинлар. Агар ёлғон хабарни тўхмат ёки бирон ғараз билан ёзган бўлса, уни қатл этсинлар. Ва яна амр этдимки, ушбу хабарларни кунма-кун, ҳафтама-ҳафта, ойма-ой менинг арзимга етказиб турсинлар». Бу хабарларни олий ҳукмдорларга ўз вақтида етказиб туриш учун маъмурий хизмат тартиботи ҳам қатъий ўрнатилиб, мамлакат сарҳадларининг ҳамма марказларида махсус ишлар ташкил этилиб, масъул ходимлар билан ва бу ходимлар эса зарурий моддий воситалар, куч ва транспорт билан таъминланган эдилар. Шу тариқа давлат ахборот ишларини қатъий амалга ошириш тартибини ўрнатган эди ва бу тартиб бутун темурийлар ҳукмронлиги даврида бузилмаган.

Амир Темур ва темурийлар давлатчилиги сиёсатида, марказлашган қудратли давлатни мустаҳкамлашда армияга асосий диққат эътиборини қаратган, салтанатнинг кучи ва мустаҳкамлиги армия деб ҳисоблаган. Шунинг учун ҳам Амир Темур ўзининг давлатини ташкил этишда армия асосий қуроли восита, кучли қудратли марказлашган йирик империяни вужудга келтиришда асосий роль ўйнаганлиги, тожу-тахт олдида хизмати бениҳоя катта бўлганлиги сабабли армияни мустаҳкамлаш улуғвор мақсадли вазифа ҳисобланиб армияни жаҳон миқёсида салоҳиятли ва мунтазам қудратли армия даражасига кўтара олган. Амир Темур жаҳон подшоҳлари тарихида йирик ҳарбий стратег саркарда сифатида давлат

сиёсий фаолиятини армия билан, армия салоҳияти ва мунтазамлигини, давлат сиёсати билан узвий боғлаб диний Исломий куч-қудрат, илоҳий салоҳият ва шариат тамойиллари, ижтимоий-сиёсий жамият қонуниятлари билан уйғунлаштира олган уч қудратли халқани бирлаштириб ягона символга айлантира олган давлат арбоби, йирик саркарда эди. У сиёсий армия ва диний эътиқодни бирини-биридан устун қўйиш учун эмас ана шу учта қудратли кучни яхлит бирликка айлантиришга моҳиятини уйғунлаштиришга ҳаракат қилди ва унга эришди. Темурийлар эса бу тамойилни давом этказди. Шунинг ҳам таъкидлаш лозимки 1992 йилда чоп этилган «Ўзбекистон халқлари тарихи» 1-қитобида Амир Темурнинг бу фаолиятини сиёсий мақсад учунгина ҳокимиятни эгаллаб, диний эътиқоди турли мазҳабдаги халқларни гўё сиёсий мақсадлари учун лақиллатиш услуби билан ҳаракат қилган деган бир томонлама мунозарали фикрни илгари суради. Бу қитоб авторлари шундай деб ёзади: «... сиёсий мақсадни эътиқоддан устун қўярди. Масалан, у (Амир Темур – А.Ш) Сурияда Али мазҳаби ва унинг авлодларини ҳимоя қилган бўлса, Хуросонда суннийларни қўллаб-қувватлади ва ҳаказо»*. Бу билан қитоб муаллифлари Амир Темур «эътиқодли» бўлиш учун Исломда мазҳаблар урушини олиб бориш керак эканда» – деган фикрни илгари сурмоқчи бўлганлигини пайқаш қийин эмас. Амир Темур ва темурийлар диний эътиқодда сохталikka йўл қўймаган, бунинг учун улар ўзларининг сиёсий мақсадларида диндан, Исломдан фойдаланиш учун бир томонлама фаолият кўрсатмаганлар, Амир Темур ва унинг авлодлари диний эътиқодни сиёсатдан паст қўймасдан мазҳабчиликка берилиб уларни бўлиб юбориш учун эмас, балки бирлаштириб, ягона

** Ўзбекистон халқлари тарихи. 1-қитоб. Тошкент, «Фан» 1992, 161-бет*

кучга, ягона эътиқодга айлантириш мақсадида диний Исломий ҳақиқат учун кураш олиб борганлар. Улар сиёсий фаолиятларида армияни мустаҳкамлашда ягона Исломий эътиқодга қаттиқ риоя қилганлар, ҳатто армиядаги ғайри дин вакилларига ҳам ҳурмат билан муносабатда бўлганлар. Исломий тасаввуфчилик ғояси Амир Темур армиясининг қудратли мафкуравий эътиқоди бўлган. Шу сабабли Амир Темур ва темурийлар армияси кўп миллатли мунтазам армия бўлиб шаклланган. Исломий эътиқодни ҳамма ерда, ҳамма вақт ҳимоя қилувчи, мустаҳкамловчи, ғайри, қора ниятлилар ҳужумидан сақловчи қудратли куч бўлиб ҳисобланган.

Соҳибқирон қуrollанган ва ўргатилган кучли армияга асос солди*, Амир Темур ва темурийлар давридаги армия ва, иккинчидан, вилоят, уруғ-қабилла бошлиқлари ихтиёридаги лашкарлардан иборат тартибда тузилиб доимий мунтазам армия Марказий давлатга, подшоҳга, ҳокони сайидга,

Амир Темур даврида эса Сохибқироннинг бевосита ўзига буйсунган бўлиб, бу армия доимий хизматда давлатни қуриқлайдиган қурчи, қоровул, хировул, навкарлар махсус герик (гвардия) дан иборат отликлар ва пиёдалардан иборат бўлган. Бу армиялар кўпгина мамлакат сарҳадларидаги мустаҳкам қалъаларда жойлашиб, салтанатни қуриқлаб уларнинг вазифаларига мувофиқ кумондонлари, саркардалари, амирлари бошчилигида ҳар қандай вазият бўлмасин доимо тайёр бўлганлар. Амир Темур ихтиёридаги аймақдан 12 та аймақ бошлиқларига тамға берилиб навкарлари, ҳарбий кўмондонлари даражасига, қолган 28 аймақ бошлиқларига эса улус амирлиги берилиб «юриш жангу жадал вақтида»* ўз усулларида отлик аскар тўплаб (лашкарлар) ҳозир бўлиш вазифалари берилган.

Амир Темурнинг бу мунтазам доимий армияси отлик ва пиёда, пиёда ва отлик армия бўлиб, ҳар қандай ҳолатда шароитга мувофиқлашган вазиятда ҳаракат қилишга ўргатилган армия эди. Отлик армия енгил ва оғир отлик кўшинлардан иборат бўлиб, яна кўшимча кўшин турлари: 1) потончилар (кўчма кўприк йўл в.х. қурувчилар); кемачилар (дарё ва кўлларда юришни ташкил этувчилар); 2) нафтандозлар (олов, ўт отгувчилар, портловчи моддаларни портлатувчилар, булар

**Б.Аҳмедов. «Амир Темурнинг давлатни идора этиш сиёсати». Журн.»Мулоқот» 1994, 86-87-бетлар*

** Қаранг. «Темур тузуклари». Тошкент, 1991, 86-87-бетлар*

кўпинча Григориан ва Юнон оловларида иборат мосламалари бўлган); 3) қамал қилувчи тош отувчи ва тоғда юрувчи жангчилардан иборат бўлган махсус қисм гвардиячилари бўлиб* инсонни ваҳимага соладиган, ҳарбий ҳаракатларни бажара олган армия бўлган. Бу қисм армия учун тоғлар ва тоғли йўлларда юриш, жанг қилиш, тоғли қалъаларни эгаллашда уларга тенг келадиган сараланган армия ўша даврда жаҳонда бўлмаган. Шу билан армияда махсус қисмлар, яъни армияни от-улов, транспорт, озиқ-овқат билан таъминловчи ва махсус маркитантлар (кўшинлар бирга савдо-сотик билан шуғулланувчилар), армия учун отларни боқадиган, ветеринария хизматлари билан шуғулланувчи мутахассислар қисми мавжуд бўлган. Темур армиясида махсус аёллардан иборат жанговор қисмлар ҳам мавжуд бўлиб, жангда моҳирлик кўрсатган ўқчи, найзабоз, камончи ва моҳир қиличбоз бўлганлар.

Амир Темур ва темурийлар армияси қандай кўшинлар бўлишидан қатъий назар унликлар, юзликлар, мингликлар, туманлар (10 минг ёки 12 минг жангчи)дан иборат бўлган бўлиб, уларга ўнбоши, юзбоши, мингбоши (элликбоши) ва беш юз боши ҳам бўлган) ва амирлар бошчилик қилиб, амирлар бирдан ўн икки даражагача бўлинган бўлиб, улардаги армия сони қабилалардан йиғилган лашкарларга ҳам боғлиқ бўлиб, айрим тарихий

маълумотларга қараганда ҳар бир амирда (қабила бошлиғи ёки ҳарбий саркарда – А.Ш) 40 мингта жангчиларгача етган. Амирлар устидан эса маълум нуфузга эга бўлган Бош қўмондонлар бўлган. Армияда лавозим тайинлаш – ҳарбий унвон бериш талантили ва қобилиятли жангчилардан армия ичидан танлаб олиниб, ўнбошилар ичидан юзбошини, юзбошилар ичидан мингбошини танлаб, йиғилишларда муҳокама қилиниб танлаб тайинланар эди. Ушбу система нафақат армияда, балки оддий фуқаролар (райят) ичида ҳам мамлакат, халқни бошқаришда ҳам мансуб, амал, унвон, беришлар ана шу тартиб асосида амалга оширилган. Темур ва темурийлар даврида талантили оддий жангчи ва оддий халқ вакили бўлган фуқаро ҳам нуфузли лавозимли мансаб, унвонларга эга бўлиши мумкин бўлган. Аммо оддий лавозимларга талантили, саводли, билимдон, мулкдор қабила бошлиқлари, аслзода амирзодалар тайинланар эди.

* Қаранг. М.Иванин. «Икки буюк саркарда Чингизхон ва Амир Темур» Тошкент. 1994,130-бет

Армияга маош тўлаш Темур ва темурийлар даврида ўзига хос характерга эга бўлиб, бу тартиб ҳар бир лашкар жангчи ва зобит (офицер)лар, ҳарбий бошлиқ, қўмондонлар учун маъкул эди. Жумладан, Амир Темур узоқни кўра олганлиги, иқтисодий, ижтимоий вазиятни сиёсий, иқтисодий, ижтимоий муносабатларни чуқур била олганлиги, сабабли. Армияга маошни пул билан эмас, маош жангчига тегишли отнинг нархига тенг қилиб белгиланган. Чунки армия у отлиқ армиями, пиёда армиями, қатъий назар ҳар бир жангчи отга эга бўлган. Шу сабабли оддий жангчи 1-та от, аъло жангчиларнинг маоши 2-тадан 4- тагача отнинг нархига тўғри келган маошни, ўнбошилар 10-та оддий жангчи оладиган маошни, юзбошилар эса 2-та ун боши оладиган маошни, минг бошилар эса 3-та юзбошини маошини олар эди. Жиноят қилган жангчи ўз маошининг ўндан бир қисмидан маҳрум этилар эди*. Амирлар маошни уларнинг даражасига қараб 1000 ва 10000-гача от нархи, темурийларнинг маоши эса 12000 отгача нарх билан белгиланиб, уларга юқорида таъкидлаганимиздек, вилоят ҳам берилар эди. Шунинг ҳам таъкидлаш лозимки кўп холларда пиёда ва армияда, райятдаги хизматчилар мавқеига қараб 100 тангадан 1000 тангагача маош белгиланган. Бу маошга ҳам бир от қиймати бирлик сифатида қабул қилинган. Армияга оддий жангчидан тортиб то ҳарбий бошлиқ қўмондонларгача кўрсатган қаҳрамонлиги, жасорати, мардлиги умуман жанговор хизматлари учун қўшимча мукофотлар, маънавий шарафлашлар, ўлжалар тақсимлашлар, юқори мансабларга кўтариш, фахрий унвонлар бериш, турли жанговор номлар билан аташ каби тартиботлар қатъий қилиб қўйилган эди. Бу тартиботга қўшимча сифатида ҳар бир жангчи ўз сардорига (командирига) ҳар бир сардор ўз саркардасига, ҳар бир саркарда ўз қўмондони, Олий ҳазратларига эътиқодда, садоқатда, меҳру-муҳаббат ва иззат-ҳурматда

бўлиб, уларнинг ҳар бир топшириғи доимо бажарилиши, сиёсий-ҳарбий ва диний йўл билан бажарилиши шарт қилиб қўйилган. Бу тартибот армияга маошлик молиявий хўжалик системаси Темур ва темурийлар даври армиясининг ҳақиқатда жаҳондаги биронта армиянинг стратегик жанговор стратегик фаолиятида такрорланмаган ўзига

* Қаранг. М.Иванин. «Икки буюк саркарда. Чингизхон ва Амир Темур» Тошкент, 1994, 133-бет.

хос услубий жанговорлик тамойилларига асосланганлиги билан ажралиб туради.

Хатто армияда хизмат қилиб ёши ўтиб кексайиб ҳарбий хизматга ярамай қолган, ногирон ёки жангда ярадор бўлиб қолган, ҳарбий хизматдан бўшатилиб, озод этилганлар. Амир Темур мурувватидан четда қолмаганлар, давлат салтанати сиёсатидан ҳам баҳраманд бўлганлар. Амир Темур бу ҳақда «Тузуклари»да шундай деб ёзади: «Қайси сипоҳий, ... ярадор бўлган бўлса, уни тақдирлаб инъом берсинлар» ва яна давом этиб: «Қайси бир сипоҳий хизматда юриб қарилик ёшига етаркан, уни улфадан маҳрум этмаслик ва мартабасидан четда қолмасин, чунки улар давлат хизматида бўлиб боқий ҳаётларини фоний нақди учун аямаганликларининг ўзигина ҳам инъомга ва моддий таъминотда бўлишга ҳақли ва лойиқдирлар. Уни инъомидан маҳрум қилиб, хизматларини кўрсатмасалар, ноинсофлик қилган бўлурлар», - деб ёзиб инсонпарварлик хислатини, давлат, ватан олдида кўрсатган ҳар бир сипоҳнинг хизматини қадрлаш зарурлигини ўқтирган.

Армияга Соҳибқирон томондан қилинган бу мурувватлар, давлатчилик сиёсатидаги бу эътиборлар диний масхаби қандай бўлишидан қатъий назар барча халқ вакилларига Темур ва темурийлар армияси сафларида ҳалол, виждонан хизмат қилганларга маъқул эди. Темур ва темурийлар армиясининг куч-қудрати ва мунтазамлиги ҳам ана шунда эди. Бундан ташқари армияда бу ижтимоий, сиёсий ва жанговорлик руҳини мустаҳкамлашда диний ислом намоёндаларининг ҳам роли эътиборли эди. Чунончи, Соҳибқироннинг рухий ва боқий пирларидан ташқари талантли мунажжимлардан Шамсуддин Маълавий, Шарқда ўзининг билими билан машҳур бўлган олим мунажжим Абдуллохлиссом кабилар*, Қуръони Каримнинг машҳур ташвиқотчи-тарғиботчиси, тасаввуфчи олим Мавлоно Жамолиддин Аҳмад ах Хоразмий (У Темурнинг набираси Муҳаммад Султон қароргоҳида имом эди)* лар шулар жумласидандир. Чунки армияда буюк Соҳибқироннинг ҳар бир жангчига бўлган эътиборини, ёрдам ва мурувватини, инсонийлик хислатларини, ҳатто хиёнатчиларга нисбатан даҳшатли жазоларини ҳам катта мовий қизил туғни илоҳият белгиси, сеҳирли кучга эга эканлигини ислом эътиқоди, пайғамбарлар

**Темур тузуклари, 79-бет*

** Иванин. «Икки буюк саркарда. Чингизхон ва Амир Темур». Тошкент, 1994, 188-189 бетлар*

ривояти ва оллоҳ инояти билан боғлаб тарғибот қилувчи ташвиқотчилар, закий ва шоирлар, зариф ва адиблар, ҳадиснавис ва фикхчи, тарихнавислар кўп эди. Улар билан бир қаторда машҳур уламолар, сайидлар, хожалар, шайхлар, имомлар, муҳақиқлар, турли илмлардан дарс берувчи муҳақиқлар, ҳадис, Қуръони Карим, «Ихя-ал-улм» ва диний дунёвий китоблар ва таълимотлардан тушунтириб таҳрир этувчилар кўп эди. Армиядаги бу гуруҳ кишиларнинг вакиллари армиянинг ҳар бир бўлими, қисмида мавжуд бўлиб, улар ниҳоятда билимдон, тажрибали сўз устаси – нотик, бағоят хуш суҳан, ширин сўз, сер латофат сўзлари, равон армияни ўзига жалб этувчи мафкура намоёндалари бўлиб уларнинг ҳар бир олиб борган тарғибот ишлари диний Ислом эътиқоди, тасаввуфчилик руҳияти ва Амир Темур фаолияти, давлатчилик салтанатини уйғунлаштириб, илоҳийлаштириб бутун жангчиларнинг диққат эътиборини, руҳий-ихлосчилик эътиқодини Соҳибқирон фазилатига мувофиқлаштириб, илоҳий бағишлар эди. Натижа эса Амир Темур ҳар бир жангчи учун садоқатли ҳомий, улуғ зот, оллоҳнинг ердаги сояси даражасигача кўтарилган эди. Амир Темурнинг ашаддий муҳолифларидан бири Ибн Арабшоҳ бу ҳақда шундай деб ёзади: «Уларнинг куфирликлари ва унга бўлган муҳаббати шунчалик даражада эдики, башарти Темур пайғамбарлик ёки ҳудудликни даво қилса албатта улар унинг (Темурнинг – А.Ш) давосини тасдиқлар эдилар. Улардан ҳар қайсиси унга (Темурга) бўлган муҳаббатини восита қилиб, ўзларини тангри таолога яқин тутардилар. Агар улардан бири қандайдир шиддатга учраса, (Темурга) назар бағишлаб, ўз назирига вафо қиларди*. Бу фикрлар буюк Соҳибқиронга нисбатан қанчалик ғаразлик билан ёзилган бўлишига қарамасдан ўша даврдаги бор ҳақиқатни сипоҳлар, раият, бутун фуқароларнинг уламою алома ва давлат маъмурияти ходимларининг Амир Темурга бўлган иззат ҳурмати ва муносабатини тўғри билдирган. Ҳақиқатда Амир Темур ўз салтанати сарҳадларида буюк шахс даражасига кўтарилган эди. Бундай юксак фазилатга эришишда дастлаб буюк Соҳибқироннинг чексиз таланти ва тасаввуфчилик таълимоти намоёндалари бўлган олим-уламоларнинг, содиқ шогирдларнинг, давлат салтанати ходимларининг, мунтазам

** Ибн Арабшоҳ. Амир Темур тарихи. 2-китоб, 97-бет*

лашкар, армия жангчиларининг, оддий сипоҳ ва машҳур саркардаларнинг, амирларнинг садоқатлиги натижаси эди. Энг муҳими Амир Темурдек буюк шахсни ва темурийлардек фарзандларни етиштирган Турони-замин халқи, Соҳибқирон салтанати, салоҳиятини оширишда садоқатли хизмат қилган

раиятнинг саховати, халқига жонкуяр, ўз фарзандларига бўлган чексиз муҳаббатининг натижаси эди. Чунки давлатнинг, армиянинг куч қудрати, салтанатнинг салоҳияти диний эътиқоднинг мустаҳкамлиги юрт бошининг обру-эътибори, халқига, раиятга боғлиқ. «Давлатнинг борини ҳам, йўғини ҳам ўша раият, яъни қора халқ қилади», - деб ёзади таниқли тарихчи олим Б.Аҳмедов*. Бу қонуний жараёнларни яхши тушунган Амир Темур ва темурийлар Шоҳрух Мирзо, унинг ўғли Улуғбеклар ҳамма вақт диний ислом ғоясига, сипоҳларнинг жанговорлигига, раиятнинг руҳига доимо бир кўз билан қарадилар, адолат, инсоф билан иш тутиб*, давлатнинг, салтанатнинг бошқа қудратли кучлари қатори «қора» халқни-раиятни доимо тинч-осойишта, салтанат сиёсатидан рози бўлиб, қўллаб-қувватлаб яшаш учун моддий, маънавий ва сиёсий жихатдан эркин, тенг ва жабрсиз, сиқувсиз, муҳтожсиз ҳаёт кечириш учун мувофиқ сиёсат юргизди, раиятни алдамадилар, талабини амалда бажардилар, оқибатда халқнинг чексиз ҳурматига сазовор бўлдилар. Чунки Амир Темур раиятнинг салтанатга бўлган муносабати иқтисодиётнинг молия, солиқ ва нарх-наво соҳасида маълум бўлишини билгани учун бу сиёсатда Соҳибқирон халқ раият манфаатини кўзлаб иш юритди. «Тузуқлар»да шундай ёзади: «Раиятдан мол хирож йиғишда уларни оғир аҳволга солишдан сақланиш зарур, чунки раиятни хонавайрон қилиш хазинанинг қашшоқлашишига олиб келади. Хазинанинг қашшоқ бўлиб қолиши эса сипоҳнинг тарқалиб кетишига сабаб бўлади. Сипоҳнинг тарқалиб кетиши эса, ўз навбатида салтанатнинг кучсизланишига олиб келади»*, - дейди. Ниҳоятда оқилона фикр.

Умуман олганда Темур ва темурийлар давлатчилик сиёсатида меҳнаткаш халққа жабр зулм ўтказишга ҳаракат қиладиган ҳар қандай соҳа намоёндалари, яъни амалдорлар,

* Б.Аҳмедов. «Амир Темурнинг давлатни идора қилиш сиёсати». Журн.

«Мулоқот», 1994, №5-6 (41-42)

* Ўша жойда.

* Темур тузуқлари. Тошкент, 1991, 98-бет

савдо-сотик ходимлари, молу-хўжалик, нарх-наво мутасад-диларини қаттиқ назорат остига олганлар, раиятга жабр қилганларни қонуний йўл билан қаттиқ жазолаганлар, шариат тасаввуфчилик тамойилига мувофиқ қоралаганлар.

Амир Темур ва темурийлар давлатни, мамлакат сарҳадларини бошқариш салоҳиятида ҳатто давлатни бошқаришда диний ислом тасаввуфчилик тамойилларидан фойдаланганда маслаҳат, кенгаш, машвора ва қурултой каби демократик тамойилларга катта эътибор бериб, бу услубдан самарали фойдаланганлар.

Соҳибқирон ва унинг ўғиллари, неваралари даврида ички ва ташқи сиёсатда, давлат, фуқаро ишларида доимо ва узлуксиз кенгаш, машварат орқали муҳокама, мунозара қилиб кўпнинг, халқ вакилларининг, мансабдору-амалдорларнинг, олиму-уламоларнинг, саййиду-шайх ва имомларнинг фикри, мулоҳаза ва таклифу хулосаларини эшитиб иш тутганлар. Амир Темур давлатчилик соҳасида бирон-бир ишни амалда ошироқчи бўлса «тўғри тадбир ва кенгаш билан иш тутиш»* – лигини ўз «Тузуклари»да уқтиради. Темур ва темурийлар даврида ҳозирги даврдаги Олий мажлис, Вазирлар Маҳкамаси, ҳокимликлар ўтказадиган йиғилишлардек, вазифа бажарадиган кенгаш ва машваратлардаги кўриладиган масалалар ҳар-хил бўлганидан уларнинг вазифалари ҳам турли хил бўлган. Масалан, Кенгаш бу яқин ишончли одамлар, давлат сиёсий бошқарув системасида муҳим нуфузли лавозимга эга бўладиган шахслар бўлиб, давлатчилик соҳасида муҳим зарурий долзарб ишлар юзасидан йиғилиб муҳокама ёки маслаҳатлашиб оладиган йиғилиш ҳисобланган. Машварат эса диний ва дунёвий давлатчилик ишларини муҳокама қилиш учун олиму, уламо фузало, шайх машойихлар, вузаро, умаро ва бошқа аркони давлат вакилларини тўплаб ўтказадиган ҳажми ва моҳияти катта йиғилишлардир. Буюк Соҳибқирон ўзининг бутун умри давомида давлатни бошқаришнинг ана шу икки демократик бошқариш услубидан самарали фойдаланган. Кенгаш ва машваратда Амир Темур ҳаммани баббаравар эшитиб, ўзича ўйлаб, хулоса қилиб кейин фармони олий берган. «Тажрибамдан маълум бўлдики, кенгаш икки турли бўлар. Бири – тил учида айтилгани, иккинчиси – юракдан чиққани. Тил учида айтилганини (шунчаки) эшитардим. Юракдан айтилган

* «Темур тузуклари». Тошкент, 1991, 92-бет

маслаҳатни эса қалбим қулоғига қуярдим ва дилимга жойлардим*. Яна соҳибқирон ўз «Тузуклари»да давом этиб: - «Лекин бирон ишни қилмоқчи бўлсам, кенгашиб олгач, кейин Қуръондан фол очардим ва Қуръон ҳукми билан иш қилур эдим», – деб ёзади. Бу билан Амир Темур давлат сиёсатини диний ислом тамойили, тасаввуфчилик қонунияти билан уйғунлаштириб, мувофиқлаштириб бажарганлигини кўрсатди. Бу давлатчилик тартиботини темурийлар узлуксиз давом этказиб Турони- замин халқлари тарихида ўчмас из қолдирдилар. Ҳозирги авлод фахрланишига арзийдиган давлатчилик ва диний тасаввуфчилик меросини яратиб кетганлар.

АМИР ТЕМУРНИНГ МАЪНАВИЙ ФАЗИЛАТЛАРИ.

Амир Темур нафақат талантли саркарда, йирик давлат арбоби, буюк жаҳонгиру-соҳибқирон, балки ажойиб бунёдкор, илму-фан, маданият ривожининг жонкуяр ғамхури, раҳнамоси ва йўлбошчиси, икки таълимот

билимдони, шу билан чексиз инсоний фазилатга эга бўлган шахс ҳам эди. Унинг рақибларидан бири Ғарб айғокчиси епископ Ионанн Гринлонинг фикри билан айтадиган бўлсак: «Амир Темур илму Қуръон ва илму фикрда шунчалик забардаст эдики, у билан ҳар қанақа мусулмон олими бу мавзуда беллаша олмаган», - деб ҳақиқатни ёзиб қолдирган эди. Унинг бутун фаолияти давлатчилик салоҳияти, ҳарбий иқтидорлиги, саркардалиги иктисодий маъмурчиликнинг яратувчиси, исломий тасавуфчилик ҳақиқатлиги, ижтимоий адолатлиги, адолатсизликка шавқатсизлиги, сотқинга, нодонга бетоқатлиги, жангда қаҳрамонлиги, мардлиги, таъсирлиги, оғир ва қийин вазиятларга ўта бардошлилиги ва сабр-тоқатлилиги, фаросатлилиги, фикрлашлилиги, аниқ хулосага эга бўлишлилиги вазиятга аниқ ва тўғри баҳо беришлик каби хислатлари жаҳонга машҳур шахслар қаторидан ўрин эгаллашига сабаб бўлди.

Соҳибқирон Амир Темур жуда катта территорияда (қарийиб 27 мамлакат) ўз салтанатини ўрнатиб, кучли ижтимоий-сиёсий, маънавий ва моддий салоҳият тизимини

** Темур тузуклари ... 16-бет*

вужудга келтирди. Кучли давлат, мустаҳкам империя, Марказий Осиёда кўп миллатли мустаҳкам давлатни ташкил этди. Бу муваффақиятни қўлга киритишда у ўзига хос қонун-қоидани, сиёсий, ҳарбий, маъмурий бошқа ишнинг шарқона, туроний принципига асосланган нормативларини ўрнатди. Зўравонлик, зулм, эътиқодсизликка, ёлғончиликка, сотқинлик, ифлосликка қарши шавқатсиз кураш олиб борди. Ғайри ниятли (душманлик нияти бўлса), Ислом эътиқодига қарши бўлганларга кескин зарба берди. Илму-фан, маданиятни, қадимий меросий қадриятларимизни ривожлантириб, жаҳон цивилизацияси ренессанси даражасига кўтарди. Шу сабабли унинг номини нафақат Турони-замин халқлари, балки жаҳон халқлари иззат-ҳурмат ва эҳтиром билан тилга олмоқда.

Унинг салоҳиятли фаолиятдан фазилатлари асосан қўйидагилардан иборат:

У ўзи яшаган даврнинг бутун ижтимоий-сиёсий ҳолатини чуқур ўзлаштириб, билиб, ўзига аниқ мақсадни танлаб олиш ва уни хал этиш йўллари аниқлаб олиш фазилатига эга бўлган ягона шахс эди. Амир Темур салтанат соҳиби сифатида ўзининг фаолияти жараёнида Ислом динига садоқат, Муҳаммад Пайғамбар авлодларига, мусулмон дунёсида катта обрў-эътиборга эга бўлган рухонийларга ҳомийлик қилди. Улар эса ўз навбатида ҳамма вақт, ҳамма шароитда Амир Темур сиёсатини қўллаб-қувватлаган, унинг амри фармонларига содиқ бўлган. Унинг ҳар бир ҳарбий юришида дарвишлар, мулалар, саййидлар қўшинлар билан доимо бирга бўлган, жангчиларини ғалабага илоҳий рух сифатида рухлантирган. Тинчлик вақтида, улкаларда ҳам, халқ оммаси ўртасида Амир Темур

шахсини турли услублар билан илоҳийлаштиришга, унга тобеъ ва буйсунишга, Оллоҳ иродаси, унинг Ердаги Қуроли деб ҳар бир ҳаракатини Тангри иродаси деб талқин этганлар. Бутун Темур империяси территорияси, Ислом дунёси халқларини ана шу ғояга буйсунишларига Оллоҳ иродаси билан ҳаракат қилганлар. Амир Темурда эса бу мақсадларга монанд кучли қобилият, комил инсон фазилатлари бўлган.

Амир Темур Исломнинг ҳамма эътиқодларига, маросимларига қаттиқ риоя қилар, тоат-ибодатни канда қилмас, хатто жанг олдидан ҳам бошқалар билан бирга намоз ўқиш, кечалари якка ўзи тоат-ибодат қилиш, Қуръондан суралар тиловат қилиш билан узлуксиз шуғулланар эди. Бу нафақат жангчиларда, оддий халқда ҳам бу ҳаракат Темурга нисбатан хурмат, ишонч ва мардлик, жанговарлик бағишлар эди. Ислом дунёси уламоларида унга ишонч, итоат этиш, хомий сифатида намоён бўлишга сабаб булар эди. Бундай инсоний фазилатлар ҳаммага ҳам муносиб булабермаган.

Амир Темур нафақат қўшинларга талантили саркарда, лашкарбоши, балки қобилиятли кадрларни танлаш махоратини узлаштириб ола олган, янги буйсундирган давлатларни бошқариш, мамлакат ичкарисида давлат маъмуриятини қўйидан юқоригача лаёқатли, содиқ, билимдон, ақлли кишиларни танлай олишни муҳим шарт деб билган ва уни амалга ошира олган шахснинг кимлигини била олиш фазилатли хислатларига эга эди.

Амир Темур фикрича ҳукмдорга давлатни бошқаришда қўйидаги фазилатлар мужассам бўлишлигини ўқтирар эди. Юксак, олижаноб, зийрак ва нозик ақл эгаси бўлган халқ, қўшин билан муомила қила оладиган, сабр-тоқатли, тажрибали шахс вазир, амалдор, раҳбар бўлиши мумкин деб ҳисоблар эди. Бундай фазилатли кишилар халқ оммаси ва салтанат ҳурматиға эга бўлади, ундай шахслар раҳбар бўлган салтанат салоҳиятли бўлади дер эди, унга ўзи амал қилар эди ва фарзандлари, неваралари бу фазилатларға эга бўлишлигига ундар эди.

Амир Темур ҳамма соҳаға амалдорларни ўзи танлар, синаб кўриб кейин лавозимларға тайинлар эди. Амалдорлардан асосан тўқмижоз диёнатли, инсофли, сабр-тоқатли, халқпарвар, адолатпарвар кишиларни танлар, улар устидан ўзи назорат қилар, топшириқларнинг бажарилиши устидан ўзи назорат қилар ва талаб қилар эди. Бу талабларни сидқу дилдан бажарган раҳбар, амалдор ва хизматчиларни рағбатлантиришни ҳеч унутмас эди. Унда давлат, халқ манфаати йўлида ниҳоятда қаттиққул, шахсий ҳаётда юксак инсонпарварлик фазилатига эга эди. Шу сабабли у амалдорларни, умуман фуқаро ва қўшинларни ҳам доимо ва узлуксиз умид ва кўрқувдан сақлар эди. Бу Темурнинг севган сиёсати ва давлатни бошқаришдаги ўзига хос қонуний ҳаракати бўлиб давлат қонун-қонидасининг тўла амалда бажарилишини талаб қилар, бажарилмаса нафақат кўрқув, балки даҳшатли услубларни қўллаган. Аммо, давлатға

содик ҳақиқий ватанпарвар, фуқароларга нафақат умид, балки тўла осойишталик, ижтимоий адолат, ғамхўрлик амалда қўлланилган.

Темур ўз ёрдамчиларини, ҳокимларини ақлли, ҳалол одамлардан танлар, ёлғон хабар келтирувчиларни, зўравонлик ва шавқатсизлик, адолатсизлик қилганларни қаттиқ жазолар, ҳар бир вилоятда ҳокимлар, ўша жой тинчлиги, осойишталиги учун жавобгар эканлигини таъкидлар агарда биронта беклик, туман ҳудудларида ўғрилиқ тиланчилик юз берса, дастлаб ўша беклик, туман ҳокимлари, кейин жинойтчилар жазога тортилар эди. Ундан ташқари ҳар бир амалдор Амир Темурга узлуксиз ҳар бир нарса учун диққатга сазовор воқеалардан хабардор қилиб туриши шарт эди. Бу тартиб бузилса сўзсиз жазоланар эди. Жазога тортилган шахсларга ҳеч қандай воситачиликни қабул қилмас, агарда шундай воқеа юз берса воситачини даҳшатли жазо кутар эди. Жумладан, Амир Темурга ниҳоятда яқин ва унинг маслаҳатчи вазири Мухаммад Ковчин Соҳибқироннинг Ҳиндистонга юриши жараёнида бир муҳим воқеага воситачилик қилгани учун бутун бир мулкидан, оиласидан, ҳамма имкониятларидан маҳрум бўлади.

Амир Темурга ҳар бир халқнинг аҳволидан, урф-одати, дини-эътиқодидан, у қаердан бўлишидан қатъий назар кайфиятидан узлуксиз хабардор қилиб турилар, ўзи ўша халқ урфу одатларини ҳурмат қилар ва унга риоя этар эди, ўша халқ раҳбарлигига ҳам ана шундай кишини раҳбар этиб тайинларди.

Халқ билан қўшинлар ўртасида низоларни бартараф қиладиган ҳакамлар (судьялар, қозилар) тайинлар эди. Унда қўшин ва халқни талашга, ортиқча солиқ ва бошқа нарсалар талаб қилишини қатъиян ман этар эди. Бунини назорат қилиш учун 2-та назоратчи (садр) ажратилар, улардан бири халқни зўравонлик ва ортиқча солиқлардан ҳимоя қилар, халқнинг қўшинларга берган нарсаларининг ҳисобини олар, иккинчиси эса қўшинлар халқдан олаётган нарсаларнинг ҳисобини оларди. Адолатсизлик юз берса ўша иккинчи назоратчи орқали аниқланар эди.

Ҳар бир бошлиқ ва амалдорга (амир ёки мингбоши) уч йилга тиюл ҳамда унга тегишли қўшинларни таъминлаш жойи (шаҳар, қишлоқ, вилоят) бериларди.

Бу муддат тугагандан сўнг аҳолининг бошлиқдан мамнун ёки мамнун эмаслиги, уларнинг (халқнинг) турмуши яхши ёки ёмон бўлганлигини текшириш учун (уч йил ўтгандан сўнг) назоратчилар (инспектор) юборилар эди. Агар аҳоли бошлиқдан мамнун бўлса, у яна кейинги муддатга қолар, ёмон бўлса, аҳоли норози бўлса уч йил халқдан олинган ортиқча нарсалар тортиб олиниб, уч йилгача унга маош берилмас эди. Бу тартиботни амалда қаттиқ ўрнатгани ва узлуксиз бажаргани учун Темурга нисбатан фуқаронинг ҳурмати чексиз эди. Халқ ўртасида унинг номи «адолат ҳомийси» деб бекорга тарқалмаган.

Амир Темур молия хўжалиги соҳасида, солиқ солиш системасида ижтимоий адолат принципини ўрнатиб жисмоний жазо қўллаш қадимий услубини таққиллаган эди.

«Ҳокимияти қамчи ёки хипчиндан кучсиз бўлган бошлиқ (амалдор) эгаллаб турган лавозимида лойиқ эмасдир» - дер эди.

Ўз лавозимини суистеъмол қилган, зулм ўтказган, товламачилик қилган ва унга йўл қўйган раҳбар аҳолини, мамлакатни фалокатга олиб келади. Халқни талон-тарож қилиш давлат хазинасини йўқотишга, даромадини камайишига, қўшиннинг кучсизланиб, камайиб кетишига, давлатнинг қулашига олиб келади, - дер эди. Бунга умуман йўл қўймасликни талаб қилди ва ўзи бунга амал қилди.

Амир Темур ижтимоий сиёсатида порахурлик оғир жиноят ҳисобланиб, унга бериладиган жазо даҳшатли эди. Бу фазилатлари Темурнинг ўғли Шохрух Мирзо, неваралари Улуғбек ва Бойсунқур Мирзоларда мавжуд эди.

Деҳқончиликдан солиқ олишнинг инсонпарварлик сиёсатида амал қилиб қўйидагича тартиб белгиланган эди. Агар деҳқон ҳосилдор, қулай сувли ерга эга бўлса, бундай ҳолда ҳосил даромадини учдан бир қисмига тенг солиқ тулар, ёки шунга тенг пул берар, ҳосилсиз, сифатсиз ерлардан олинадиган даромадидан юқоридагидан кам солиқ олинар эди. Солиқ ундирувчиларга солиқ берувчиларга нисбатан зўрлик ишлатиш қатъиян ман қилинган.

Раият (солиқ тўловчи халқ) жангчиларни боқиш, солиқ тўлаш тартибига кўра армиялардан иборат бўлган. Доимий ҳаракатдагилар маоший нафақа билан таъминланар эди.

Амир Темур қўшини тобора кўпайиб борган. Бу янги-янги ўлкаларни қўшиб олиш эвазига кўпаяр эди. Қурол кўтарадиган ҳар бир киши армияга қабул қилинар, уларни халқ солиқ орқали боқар эди, амалига қараб маош белгиларди.

Жасур жангчиларнинг оиласига, фарзандларига ҳам нафақа берарди. Жасорат кўрсатсалар юқори лавозимларга тайинланар эди. Ҳатто енгилган душман томон қўшинлари Амир Темурга буйсуниб, хизмат қилишга чин қалбдан рози бўлса, улар ҳам армияга қабул қилинар, шундай принцида уларга ҳам муомалада булар, маош берар эди. Ўзини хизматда кўрсатган жангчилар тақдирланар, юқори лавозимларга ҳам кўтарар эди. Бу фазилатли хислатлар эса душманни ҳам дўстлашиб кетишига сабаб бўлар эди.

«Тажриба менга шуни кўрсатдики, қонун ва дин томонидан қўллаб-қувватланмаган давлат, ҳар қандай разил одам ҳам кўра оладиган, томи, эшиги ва қулфи бўлмаган уйга ухшайди. Шунинг учун мен Ислом динини танлаб, унга қонун ва қарорлар (белгилар) қўйишни лозим топдим», - деган эди.

Шу мақсадда у қўшиб олинган ерларда диний эътиқод ишларини бошқариш учун Мухаммад Пайғамбар авлодларидан иборат кишилардан Бош Муфтийлар тайинлар эди.

Дин назоратига тегишли мол-мулкка, масжидларга, Мухаммад Пайғамбар авлодларига, олимлар ва барча хизматчилар, хизмат кўрсатган, хурматга сазовор кишиларга нафақа тўлаш ва холларидан хабар олиб туриш учун махсус назоратчилар тайинланган эди.

У шаҳарларда масжид, мадраса, шифохона ва етимхона (лангархона) лар, бошқариш ва қозилар учун бинолар («Дор ул-иморат» ва «Дор ул-адолат»), йўлларда карвонсаройлар, дарёларга кўприклар ва хоказолар қурдирган. Булар ҳаммаси Амир Темурнинг бунёдкорлик фазилатлари эди.

Амир Темур илму-фанга ҳомийлик қилишни муқаддас бурчи деб билган эди. У доимо олимларни хурматлар, улар билан халқлар тарихи (у тарихни яхши куради ва ўзи ҳам тарихни билар эди. «Манзумаи турк» номли тарихий асарни ёзиб қолдирганлиги ҳақида маълумотлар бор) ва буюк ҳукмдорлар таржимаи ҳоли, хислатлари ҳақида суҳбатлар ўтказишни хуш кўрар эди, ўтмишдаги ижобий шахсларга тақлид қилар, хатоларини такрорламасликка ўринар эди. Уларнинг муваффақиятсизли-гининг сабабларини кунт билан ўрганиб, ўзича хулосалар чиқарар эди. Қадимий давлатнинг парчаланиб кетиш сабабларини чуқур таҳлил этар, давлатнинг куч-қудрати нимага боғлиқ эканлигини ўрганар эди. Шу сабабли бўлса керак, давлатлар, подшолар тарихига қизиқар эди. Шу мақсадда у узлуксиз машварат, кенгашлар ўтказар эди. Давлатни бошқаришга тааллуқли мўътабар дин арбоблари, ҳарбий бошлиқлар, бош амалдорлар, вазирлар, қабила бошлиқлари, билимли зотлар, умуман нуфузли обрўга эга бўлган кишилар бу кенгашга таклиф этилар эди. Ҳатто қурултой ҳам вақтин-вақтин чақирилар эди. Кенгашда ҳамма фикр-мулоҳазаларни ёздириб борар, бунинг учун махсус котиблар мавжуд эди. Бу ҳақда унинг «Темур тузуклари» да ҳам ифодаланган. Эҳтимол бу «Тузуклар» ана шу кенгашлар натижаси ҳам бўлиши мумкин.

Бу кенгаш ва махсус йиғилишларда кишилар ўзларининг эгаллаган обрўи ва мавқеига мувофиқ Амир Темур атрофида ўтирганлар:

Дастлаб унинг ўғиллари, набиралари, қариндошлари қариндошлик даражасига қараб ярим ой шаклида жойлашиб ўтирар эдилар;

пайғамбар авлодлари бўлган саййидлар, қозилар, олимлар, рухонийлар, оқсоқоллар, аъёнлар ва аслзодалар ўнг тарафга жойлашар эди;

қўшин бошлиқлари ва амирлар мансабларига қараб чап тарафда ўтирар эди;

девонбеги ва вазирлар — тахт (Амир Темур) қаршисига, вилоят бошлиқлари улардан кейин жойлашар эдилар;

баҳодир унвонини олганлар, асосан ҳарбийлар ва бошқа мардлик кўрсатган (қаҳрамонлар) жангчилар тахт (Амир Темурнинг) орқасининг ўнг тарафида утиришар эди;

енгил қўшин бошлиқлари эса чап тарафда жойлашар эдилар;

авонгор («авангард») амири тахт (Амир Темур) қаршисига, Олий кенгаш куриқчилари чодирга кираверишда, додхоҳлар, яъни арз-додлар билан келганларнинг аризасини подшоҳга етказувчи мансабдорлар тахт (Амир Темурнинг) ўзи ва чап тарафида жойлашар эдилар.

Оддий жангчилар ва сарой хизматчилари ўз жойларини ташлаб кета олмас эдилар.

Кенгашни бошқарувчи тўрт амир тартибни назорат қилиб турганлар. Ҳамма йиғилиб бўлгач, жой-жойига ўтириб бўлгандан сўнг Амир Темур йиғилганларга 1000-та лаганда турли ноз-неъматлар ва 1000-та нон бердирар, кенгаш қатнашчилари 1000-та лаган, урда амирлари ва қўшин қисмлари бошлиқларига ҳар бирининг номига атаб 500-та лаганда таом берилар эди. Ана шундан маълумки, бу кенгашга 1500 киши таклиф этилар экан. Бу тартибга Амир Темур бутун фаолиятида амал қилган. Шундан ҳам маълумки, у моҳир сиёсатчи, йирик давлат арбоби бўлган. Бундай фазилатли ҳислатларни Соҳибқирон фазилатларидан ҳам талаб қилган.

У тузган тадбирлар ва берган фармони Олий устидан кучли назорат ўрнатар, унинг бажарилишини ўзи доимо кузатар эди. Бу фармойишлар албатта бажарилар эди. Бунда Амир Темур мажбуран эмас, балки ана шу тадбирлари тўғри ёки нотўғрилигини аниқлаб ишонтириш йўли билангина амалга оширар, ҳамма амалдору раҳбарларни ана шу принципига риоя қилиб бажаришга жалб қилар эди.

Амир Темур ҳатто ўзига қўшиб олган (босиб олиш дейиш қисман мулоҳаза талаб этади, чунки у босиб олган ерларга ҳокимни маҳаллий кишилардан қўйган) мусулмон давлатларида Муҳаммад Пайғамбар авлодларидан бўлган саййидлар, руҳонийлар, фикх (қонуншунос) билимдонлари, олимлар ва оқсоқолларга доимо ҳомий ва ғамхўр бўлган. Уларга яхши маош берар (моддий ёрдамни аямаган), иззат-ҳурмат қиларди. Ўша мамлакат амалдорлари билан хуш муомалада бўлган. Камбағалларга ҳайрия, таом, улушлар, халқга нисбатан инсонпарварлик, адолатда бўлган. Умуман у бу халқни олдиндан яхши билиб олиб, характери, урфу одатига қараб муносабатда бўлган (бу маълумотлар албатта олдиндан айғоқчилар орқали йиғилиб, ўрганилиб чиқилар эди).

У доимо ҳамма сарҳадларида босқинчилик, ўғрилиқни, тиланчиликни қаттиқ тақиқлаган эди. Савдогарларга эркин, осойишта, хавф-хатарсиз савдо йўли ташкил этиб берган эди. Дарвеш ва қаландарларга ҳомий эди.

Ана шу салоҳиятли сиёсати, фазилатли ҳислатлари Амир Темурга ўлкан зафарлар бағишлади. Ғалабадан ғалабага, омма ўртасида узлуксиз

иззат-икромга, обрў-эътиборга сабабчи келажак авлодга сўнмас эътиқод келтирди.

Тарихий хужжатлар Амир Темурни душманлар офати (урушда у даҳшатли жангчи эди), фуқаролар отаси, ҳаётда адолатли ҳукмдор. Марказий Осиё халқлари учун эса Амир Темур тенги йўқ йўлбошчи, илму-фан, маданият раҳнамоси, олиму-уламолар ҳомийси, Улуғбек академиясининг асосчиси, ҳозирги авлоднинг буюк сиймоси сифатида акс эттиради.

АМИР ТЕМУР ДАВРИДА СИЁСИЙ БОШҚАРИШ ТАРКИБИ

Кўпчилик тарихий манбаларда кўрсатишича Темур даврида ундан олдинги бошқарув сиёсий структураси такомиллашиб, давлат муассасалари қўйидагича формага кирган:

амин, арзбеги, боковулбоши, битикчи, дафтардор, доруға, кутвол, омил, оталиқ мажлиснавис, мунший, муфтий, мухандис, мухосил, мухтасиб, филбон, садр, садр аъзам, соҳиб девон, табочи, фаррош, фақих, хабаргир, хазинадор, хонсолар, шайхулислом, юртчи, қози калон, қози аскар, қушчи каби катта-кичик 30-дан ортиқ мансабдорлар бўлган.

1. Арзбеги	- подшоҳ ҳузурига арз-дод билан келувчилар ҳақида, шунингдек, эл-юртнинг умумий аҳволи, жойларда олий ҳукмдорнинг фармон ва буйруқларини қандай бажарилаётганлигини вақти-вақти билан келиб уни хабардор қилиб турувчи мансабдор (ҳозир хат ва шикоятлар билан ишлаш лавозими)
2. Аълам	- фикҳ ва шариат қонунларини пухта билган олим, маслаҳатчи. (ҳозирда юстиция, ҳуқуқшунос олим, давлат маслаҳатчиси).
3. Таковулбоши	- сарой ошпазларининг бошлиғи
4. Битикчи	- котиб, девон хизматчиси
5. Дафтардор	- молия маҳкамаси хизматчиси, крим-чиким ва олиқ-солиқ дафтарларини юритувчи кичик мансабдор. (ҳозирда молия, қисман, налог-солиқ бўлими ходимларига тўғри келади)
6. Девонбеги	- ҳукумат девонларининг бошлиғи (ҳозирда Вазирлар Маҳкамаси бошлиғи...)
7. Жарчи	- олий ҳукмдорнинг фармонларини ва подшоҳликда (хусусан саройда) юз бериб турадиган муҳим воқеаларни халққа эълон қилиб турувчи кичик мансабдор. (ҳозир бу вазифани

- радио, телевидение ва матбуот Давлат камитети бажаради)
8. Доруға - шаҳар ҳокими, шихна деб ҳам аталади.
(ҳозирда ҳам шаҳар, туман, вилоят ҳокимлари деб аталади)
9. Зинбардор - подшоҳ ва шахзодаларнинг отларига эгар урувчи хизматкор. (ҳозир бу лавозим йўқ, аммо бошқа формаси мавжуд)
10. Қутвол - Қалъа бошлиғи (ҳозир қалъалар йўқ, аммо шаҳарлар мавжуд бўлиб, бу вазифа қисман милиция ва шаҳар ҳокими вазифаларига киради.)
11. Омил - маҳаллий ҳоким, солиқ ундириш ишларига раҳбарлик қилган. (ҳозир солиқ инспекциялари ходимлари бажаради)
12. Оталиқ - шахзода ва хонзодаларнинг тарбиячиси (ҳозир бу лавозим йўқ, аммо бошқа формаси мавжуд)
13. Мажлиснавис - олий ҳукмдорнинг кенгаш ва машваратларида навбатма – навбат ҳозир бўлиб, мажлисда кўрилган ва ечилган муҳим масалалар ва айрим ишлар тафсилотини махсус дафтарга ёзиб олиб сақловчи хизматкор.
14. Мирохур - подшоҳ отхонага хизматчилари тепасида турувчи мансабдор (ҳозир хўжалик ва гараж ишлари билан шуғулланувчи...)
15. Машриф - Давлат назоратчиси (ҳозир ҳам бу лавозим мавжуд. Бу вазифани халқ назоратчи қўмитаси, прокуратура ходимлари бажаради.)
16. Мухосиб - солиқ йиғувчи кичик мансабдор (ҳозир солиқ ходимлари бажаради...)
17. Муфтий - фақиҳлар (мусулмон қонуншунослари) бошлиғи
Шариат қонунлари асосида қатъий ҳукм чиқарувчи олий мансабдор. Мансаб жиҳатдан Қози Калондан юқори турган. (ҳозир бу лавозим йўқ, аммо қисман диний муассаса ходимлари бажаради)
18. Мухтасиб - мўмин, мусулмонлар томонидан шариат қонун-қоидаларининг бажарилиши, бозорда нарх-наво ва тошу-тарозиларнинг тўғри ёки эгрилигини назорат қилиб турувчи мансабдор. (ҳозирги вақтда бундай лавозим тўғридан-тўғри йўқ, ҳозир солиқ инспекцияси шуғулланиши мумкин.
19. Мунший - котиб, саркотиб: подшоҳ (хон)нинг шахсий

- котиби. Муншийи хос деб ҳам аталган. У махфий кенгаш ва мажлисларда ҳозир бўлиб, бўлган гапларни холисона дафтарга қайд этиб борган. Ундан мажлисда бўлган гапларни пинҳон тутиш талаб қилинган. (ҳозирги вақтда Президент ёрдамчиси ёки маслаҳатчиси каби лавозимдагилар бажаради)
20. Мухандис - геометрия илмини яхши билган олим; биноларнинг тарҳини тузиб берувчи мутахассис; инженер. (у ҳозир ҳам шу вазифани бажаради).
21. Нақиб - Қўшинни жанг олдидан ўринлаштирувчи мансабдор. (ҳозир ҳарбий Бош штаб бажаради).
22. Филбон - подшоҳ ихтиёридаги жангавор филларни тасарруф қилиб турувчи хизматкорлар бошлиғи. (ҳозир армияда бу туркум қисм йўқ).
23. Садри Аъзам - саййидлар ва диний арбобларга суюрғол (тожу тахт ва салтанат олдида кўрсатилган катта хизмат эвазига берилган махсус инъом; ер-сув, мол-мулк) тариқасида берилган ерлар, шунингдек вақифларни тафтиш қилиб, вақти-вақти билан олий ҳукмдорнинг арзига етказиб туриш зиммасида бўлган олий мансабдор. (ҳозир тўғридан-тўғри шу номда мансаб йўқ)
24. Соҳиби девон - ҳукумат девони олий бошлиғи; вазири аъзам. (ҳозир Вазирлар Маҳкамаси, унинг бош котиби, раиси)
25. Тавочи - олий ҳукмдорнинг амри билан ҳарбий юришлар олдидан вилоятларга бориб лашкар тўплаб келиш ва унинг бошқа махсус топшириқларини (ҳарбий юришлар вақтида қўшинларни ўзоқлаштириш, ҳукм ижро этилишини назорат қилиш: иморат ва бошқа қурилишларда иш тақсимлаб бериш ва ҳ.к) ижро этувчи ҳарбий мансабдор. (ҳозир кам тўғридан-тўғри бўлмасида бу вазифа ва лавозим мавжуд бўлиб, турли штат ва мансаб орқали бажаради).
26. Фаррош - подшоҳ (хон) хоналарини супуриб-сидирувчи, гилам, тўшак ва бошқа керакли нарсаларни тўшовчи хизматкор.
27. Фақих - фихқ (мусулмон қонунчилиги) илмининг билимдони, ҳуқуқшунос олим. (бу мансаб, лавозим эмас)

28. Хабаргир - бошқа мамлакатларда, шунингдек, душман тарафидаги аҳвол ҳақида маълумот олиб келгувчи (ҳозир разведка бошқармаси)
29. Хазинадор - подшоҳ (хон) ва давлат хазинасини (хазорайи омира деб аталган) тасарруф этиб турувчи мансабдор. (Давлат банки бошлиғи)
30. Хонсолор - сарой дастурхончиси. (ҳозир бу мансаб йўқ...)
31. Чухрабоши - подшоҳ (хон) ва шахзодаларнинг шахсий кўрикчилари бошлиғи.
32. Шайхулислом - мусулмон жамоасининг бошлиғи.
33. Юртчи - ҳарбий юришлар пайтида қўниб ўтиладиган манзилларда подшоҳнинг ўрдасини жойлаштиришга маъсул бўлган мансабдор. (ҳозир бундай лавоизм йўқ)
34. Қози калом - мамлакат қозиси (ҳозир олий суд раиси)
35. Ахдос қозиси - фуқаролар ўртасидаги келишмовчилик ва тортишувларни дурёвий қонунлар асосида ҳал қилувчи мансабдор (ҳозир давлат арбитражи)
36. Ислом қозиси - шарият қонунларига асосланиб иш юритган мансабдор (ҳозир бу лавозим йўқ)
37. Қози аскар - сипокийлар ўртасида чиқиб турадиган келишмовчилик ва тортишувларни қонун асосида ҳал қилувчи мансабдор (ҳозир ҳарбий трибунал)
38. Қўрбоши - қурол-аслаҳа омбори бошлиғи
39. Қурчи боши - подшоҳ ва шахзодаларнинг қурол-аслаҳасини кўтариб юрувчилар бошлиғи (ҳозир бу вазифа йўқ)
40. Қушбеги - подшоҳнинг ов ҳайвонларини тасарруф қилиб турган хизматкорлар (қушчилар) тепасида турган олий мансабдор (ҳозир бу лавозим йўқ).
41. Қоровулбеги - подшоҳ (хон) саройи (ўрдаси) кўшчилари бошлиғи; кўрикчи ҳарбий қисм бошлиғи (ҳозирда ҳам бор бўлиб милиция органи ходимлари шуғулланади).

Амир Темур давлатни идора қилишда хусусан, кўшинларни бошқаришда амирларнинг хизмати катта бўлган. Улар асосан ҳарбий кишилар бўлишган. Улар Амир Темур давлатига тобеъ бўлган туман ва ноҳияларда истиқомат қилиб турган 40-та аймақ (қабила)ларнинг 12-таси барлос, арғин, тулкичи, дулдой, мўғул, сулдус, туғой, қинчок, орлот, тотор, тархон ва бошқалар орасидан сайланган Амирлик рутбоси дастлаб Амир

Темур ҳарбий сиёсий фаолиятининг илк даврида унинг билан елкадош бўлган 313-кишига берилган.

Уларнинг 100 нафари - ўнбоши, 100-таси юзбоши, яна бошқа 100-таси – мингбоши, 4-таси бекларбеги, 1-таси – амирул умаро (амирлар бошлиғи) вазифасига тайинланган.

Амир Темур ўзининг улкан империясини улус-улус қилиб идора қилган. Мовароуннахрдан бошқа барча ўлка ва мамлакатларни у 4-та улусга бўлади:

Биринчи улус - Қобул, Ғазна Қандохордан то Синд (Хинд) даражасигача бўлган ерлар. 12 минг кўшин билан Жаҳонгир ўғлига 1376 йилгача, кейин эса Балхна ҳам кўшиб Жаҳонгир ўғли Пирмуҳаммадга инъом қилган.

Иккинчи улус – Фарғона ўлкаси, сўнгра 1393 йилдан эса Форсгача иккинчи ўғли Умаршайх Мирзога 10 минг кўшин билан берган.

Учинчи улус – Хуросонни 1380 йилда 10 минг кўшин билан Мироншоҳ ўғлига беради. 1313 йили эса унга Ғарбий Ироқ ва Озарбайжонни (маркази Табриз) улус қилиб беради.

Тўртинчи улус – 1383 йилдан Шохрухга Хуросонни 8 минг кишилик кўшин билан беради.

Улуслар:

1. Фарғона
2. Афғонистон, Шимолий Хиндистон
3. Хуросон
4. Ироқ, Озарбойжон

Туртинчи улус: Мовароуннахр: (Улуғбекка)

1. Фарғона
2. Мўғилистон
3. Хоразм
4. ўтрор, Дашти, Қипчок;

АМИР ТЕМУР ДАВРИДАГИ МАШХУР ОЛИМЛАР, БУЮК АЛЛОМАЛАР ВА ДАВЛАТ АРБОБЛАРИ.

1. Хожа Маҳмуд ибн Шихоб
ал-Харавий – вазирлик лавозимида давлат иши
билан шуғулланган
2. Хожа Маъсуд ас-Симноний
(Шамноний) - вазирлик лавозимида давлат иши
билан шуғулланган
3. Мавлоно Маҳмуд Хофиз
ал-Мухрих ал-Хоразмий - юксак билимли ва ажойиб овоз

эгаси. Шу сабабли уни «Мухрих» деб лақаб берган. Амир Темурнинг маслаҳатчиси

4. Муҳаммад ас-Соғиржий
(Шоғиржий)

- вазирлик лавозимида давлат иши билан шуғулланган

5. Тожувдин ас-Салмоний

- У тож ул-Салмоний номи билан машҳур бўлиб, «Шохрух амоними» деб номланган асар муаллифи уни В.К.Бартольд Шохрухга тааллуқли деб келган, аммо бу асар Салмонийга тегишли эканлигини В.Хини деган олим аниқлаган). У Шохрух даврида ҳам унинг девонида ишлаган. Вазирлик ҳуқуқига эга бўлган.

6. Алоуддавла ва Аҳмад ат-Тусий

- давлат тузилиши иши билан шуғулланиб, вазирлик ҳуқуқига эга бўлган. Бу олим араб, форсий ва туркий тилларда иш юритар эди. Ибн Арабшоҳ ва бошқа ўша давр алломаларининг фикрича «У иншо хабарларини тузишда моҳир эди, қаламининг тиғи Маҳдуми (Темур) нинг найзасидан ҳам ўтқир» - эди дейди. Бу зот Темур вафот этгандан кейин «Чехралар шодланди, сен ҳам шодлан, широт соф бўлди, сен айшу ишрат қилмайсанми?» –деб сўраганда У: «Менинг қисматимни биладиган одам дунёдан ўтди ва энди мен бошқалар хизматида ўз ҳурматимни кеткизмайман» – деган. Кейин у илмий ижод билан шуғулланган. Вазирлик лавозимида бўлиб, Соҳибқироннинг фармойишларини бажарилиши ва бу фармойишлар-нинг давлат қонун қоидаларига тўғри келиш келмаслиги устидан узлуксиз назорат қилиб туриш, натижаларини Амир Темурга тўғридан тўғри ахборот бериб туриш каби вазифаларини бажарган.

6^a. Махмуд Шаҳоб Хуросоний

- Давлат фармонлари бажарилиши

- хукмдор фаолиятининг қонунга мувофиқлигини назорат қилувчи Вазир, тўғри сўз, савияли фикх илмининг билимдони бўлган.
- 6^б. Насриддин Махмуд - хукмдор, давлат ходимлари ва фармонларнинг қонуни мувофиқлигини назорат қилувчи Вазир. Аслида халқ ҳокими
7. Махмуд Шаҳоб Хуросоний - фикх илми намоёндаси, Амир Темур фаолиятини назорат қилувчи вазир
8. Насриддин Махмуд - Амир Темурнинг ўз устидан назорат қилиш вазири.
9. Абдулжаббор ибн Нуъмон - Темурнинг имоми бўлган. Диний Исломда билимдон аллома эди.
10. Мавлоно Қутбиддин Хожа Абдумалик - Мамлакат бош қозилари бўлган, фикх илмининг билимдонлари эди. «Ҳидоя» китоби»нинг муаллифи.
11. Хожа Абдулаввал - (Абдулмалик амакисининг ўғли) олдин қози, Темур вафоти арафасида уламолар уламоси, шайх қул Ислом, Амир Темур вали аҳди ҳақидаги васиятини бекорга чиқарган, Пирмуҳаммадни валиаҳдликдан баҳраманд бўлишидан маҳрум қилган сотқин кишидир, аммо Ислом илмининг нуфузли билимдони эди.
12. Мавлоно Убайд - Амир Темурга доимо тарихий қиссалар айтиб (ўқиб) берувчи ўқувчиси (кори) бўлган.
13. Мавлоно Нафис - чуқур билимга, халқ ҳурматига сазовор бўлган табиб, доришунос олим.
14. Мавлоно Фазлуллоҳ - Амир Темурнинг шахсий ҳаками девонда табиблар бошлиғи, тенгсиз билим эгаси, имкони бўлса «ўликни» тирилтирувчилардан эди.
15. Мавлоно Жамолуддин - Шомда у машҳур табиб бўлиб, табобатнинг Шомда (Сурияда) бошлиғи лавозимида ишлаган, кейин Самарқандга Темур девонига таклиф этилган.
16. Мавлоно Исомуддин ибн

- Абдулмалик Хожа
- Абдулаввалдан кейин Самарқандда ва бутун Мовароунаҳрда риёсат эгаси – Шайхулислом мавқеида эди.
17. Мавлоно Саъдуддин ат-Тафтозоний
- Темур даврида машҳур Муҳақиқ олими бўлиб, Соҳибқирон ҳурматиға сазовор аллома эди. У 1332 йилда Ироқда туғилиб, 1289 йилнинг январ ойида Самарқандда вафот этади. У 16 ёшида илмий асарларға шарҳ ёзган. Ҳирот, Жом, Сарахс, Ғиждувон, Туркистон, Хоразм ва Самарқандда яшаб ижод этган буюк олим бўлиб, фикҳ, наҳв (морфология) ва тафсир илмида машҳур бўлди. Унинг ниҳоятда кўп асарлари бўлган.
18. Мавлоно Саййид Шараф Муҳаммад Журжоний
- (1339-1413) Шарқда туғилиб, Ироқда вафот этади. Самарқандга Шерозни 1388 йилда олганда олиб келган. У машҳур файласуф олим бўлиб Соҳибқироннинг ҳурматиға сазовор олим эди. Фикҳ, фалсафа ва илм-ул ҳайъат масалаларига бағишланган арабча, форсча асарлари кўп бўлган. Суфийлик фалсафаси назариясига бағишланган «Ат-трактати Журжоний» асари муаллифидир.
19. Шайх Шамсуддин Муҳаммад ибн ал-Жазорий
- 1350 йилда Дамашқда туғилиб, Румда ва Доссид саройида илмий фаолият кўрсатади. Амир Темур уни Баязидни енгач, Самарқандга (1402 й) олиб келади. Самарқандда анча вақт яшаб, кейин Шерозга бориб, у ерда вафот этади. У машҳур муҳаддис олим эди.
20. Хожа Муҳаммад аз-Зоҳид Бухорий
- У 1419 йилда Маккада вафот этади. Амир Темур даврида Самарқандда анча вақт яшаб, улуғ тафсирчи, ҳадисчи, ҳофиз бўлиб, қуръон ул-

21. Мавлоно Фахруддин
 каримни юз жилдда тафсир қилган буюк аллома эди.
 - Амир Темур даврида иззат ҳурматга сазовор бўлган. Исломиё тасаввуфчи олимлардан бири эди.
22. Абдулатиф аҳ-Дамғоний - Қуръонни ёд олган, моҳиятини ажойиб услубда тушунтиришда моҳир бўлган. Соҳибқирон қойил бўлган алломалардан бири эди.
23. Мавлоно Асадуддин
 Шариф Ҳофиз Ҳусайний
 Махмуд Мухриқ ал-Хоразмий
 Жамолуддин Аҳмад ал-Хоразмий
 - Бу алломалар Амир Темур даврининг тенги йўқ сўз усталари бўлиб. «Қуръон»ни, «Ҳадис»ни турли услубда тарғибот қилиш қобилиятига эга кишилар эди.
24. Абдулқодир ал-Мароғий
 - «Қуръон»ни турли услубда қироат қила олган аллома, мусиқа илмининг машҳур устоси эди.
25. Мавлоно Аҳмад ибн Шамс ул-Аимма (Шарофуддин Али Яздий «Зафарнома»сида Мавлоно Шамсуддин Мунший деб атаган)
 - Амир Темур девонида машҳур дабир (котиб) олим, тенги йўқ билимдон бўлиб, уни туркча, арабча ва форсчада малик ул-калом ҳам деб атаганлар. Соҳибқирон фикрича у ўз заминининг мўъжизавий қобилиятга эга бўлган шахси эди.
26. Мавлоно Аҳмад ат-Термизий
 Сирожиддин Бисотий Самарқандий
 - машҳур шоир, Темур ҳақида кўплаб қасидалар ёзган. 1412 йилда вафот этган.
27. Мавлоно Мансур ал-Қоғоний
 Хейлийи Бухорий
 - шоир, фалсафий фикр эгаси. Амир Темурга нисбатан ҳурматда бўлган. 1449 йилда вафот этган.

28. Ибн Бандгир

- машхур ҳаттот, ҳусниҳот эгаси,
иқтидорли котиб бўлган.

МУНАЖЖИМЛАР

29. Мавлоно Аҳмад

- Амир Темур даврида астрономия,
астрология соҳасини машхур олими,
камдан-кам хато қилган ажойиб
мунажжим, Соҳибқирон иззат-
ҳурматиға сазовор бўлган аллома эди.
У 200 йиллик юлдузлар ҳаракатиға
қараб инсонлар толеини аниқлаб ҳукм
чиқарган олим бўлган.

30. Шамсуддин Маълавий

- Соҳибқироннинг севган мунажжими
бўлиб, осмон жисмларининг ҳаракат
қонунларини яхши билган олим. Амир
Темур саройида катта обрўға эга
бўлган маслиҳатчиси ҳам эди.

31. Абдуллоҳ Лиссон

- Шарқнинг энг билимдон мунажжими
деб ҳисобланган, астролог-астроном,
диний тасаввуф илмининг кўзга
кўринган алломаларидан бири эди.

32. Аллома Шарофиддин
Халафий

- машхур энциклопедик олим, файла-
суф, тарихчи, фикх, диний тасаввуф
илмининг билимдони бўлиб,
Соҳибқирон ҳурматиға сазовор
бўлган. Амир Темур билан фаннинг
ҳамма соҳаси, айниқса тарих ҳақида
кескин мунозаралар қилган. Амир
Темурнинг қимматли совғасиға
сазовор бўлган олимдир.

33. аллома, шоир ва олим
Аҳмад Қармоний

- Амир Темур томонидан ҳурматға
сазовор бўлган «Темурнома»
асарининг муаллифи, тўғри сўз, ўткир
ишора, маъноли фикр эгаси эди.

34. Шайх Саидали Хамадоний

- машхур Ислом дунёсининг билимдо-
ни Имом Зайнулобиддин сулоласидан
бўлган. Жаҳонни (ислом дунёси бўлса
керак), уч маротаба айланиб чиққан
ажойиб ваъз айтувчи аллома эди. У

1384 йилда Амударёнинг ўнг қирғоғидаги Хутталонда вафот этган. Ахлоқ ва тасаввуфга доир бир қатор асарлар ёзиб қолдирган олимдир.

35. Шайх хўжа Баҳовуддин
Нақшбанд (1318-1389)

- Амир Темур даврида яшаб ўтган ва унинг ҳурматиға сазовор бўлиб, унга катта ихлос қилган, Нақшбандий тарихатиға асос солган машҳур алломалардан эди. У 1389 йилда вафот этади. Ислом дунёсида катта ҳурматға сазовор аллома эди.

36. Шоир Лутфулло Нишопурий

- дунёвий билимлар билимдони, Темур даврида сарой шоири, Мироншоҳ девонида Маддоҳи эди. Амир Темурнинг бир қанча мукофотлариға сазовор бўлган. 1384 йилда вафот этган.

37. Шайх Камолиддин Хўжандий

- Темур даврининг машҳур қасидана-виси эди. Мовароуннаҳр ва Хуросон, Шарқий Туркистон ўлкаларида кўп марталаб бўлган. Халқ ҳурматиға сазовор аллома эди.

ХУНАРМАНД ОЛИМЛАР

38. ал-Ҳож Али Шерозий

- машҳур заргар. Амир Темур даврида заргарлар-заргари, нафис ҳунар эгаси, шарқона нафис санъат билимдони. Шерозлик олимдир. Самарқандда фаолият кўрсатган.

39. ал-Ҳож Муҳаммад Ҳофиз
Шерозий

- шерозлик бўлиб, бу зот ҳам нафис санъат билимдони, ажойиб заргар, кўплаб шогирдлар тайёрлаган Соҳибқироннинг иззат, эҳтиромға сазовор бўлган зотдир.

40. Иззатдир ибн Тажиддин
Исфаконий

- машҳур шиша қўйиш, олтин, қимматбаҳо тошларға безак бергувчи устадир.

41. Уста Олтун

- энг машҳур уста сангтарош бўлиб, замондошларининг фикриға кўра

тошга гўзаллик бағишлаб, «тилга» киритган усталар устози. Соҳибқиронни ўзининг нафис дидли санъати билан қойил қолдирган буюк инсон эди. Ундан ташқари бу зот қимматбаҳо тошларга ҳам нозик дид билан нақш соладиган машҳур уймакор ҳам эди.

ШАТРАНЖЧИЛАР

42. Муҳаммад ибн Ақил
ал-Хайми, Зайн ал-Яздий – шатранжда тенги йўқ талантли кишилар бўлган.
43. аллома Алоуддин ат-Табризий - машҳур фикҳчи, ҳадисчи олим, шахмат (шатрангич) илмининг ажойиб назариячиси. Соҳибқиронни қойилмақом қилиб, шахматдан гап бермаган буюк олимдир. Темур унга: «Гўё Мен мулк сиёсатида ягона бўлганим каби, сен ҳам илм шахмат оламида тенги йўқсан» – деган. Шу сабабли у шахматда ўзига хос қонуниятни яратган, катта шатранжчини ихтиро қилган, уйинда у ўзи эмас рақибини фикрлашга мажбур қилар эди. (Катта шатранжч-64 донадир)

ҚЎШИҚЧИ САНЪАТКОРЛАР

44. Абдулқодир ал-Мароғий
Сафиуддин, Насрийн, Қутб
Ал-Моусилий, Ардашер
Ал-Чанги - Бу ажойиб санъаткорлар Соҳибқирон салтанатининг кўзга кўринган санъат намоёндалари бўлиб, ўзлари ҳам шеърлар, ёзишган, бутун халқ ҳурматиға сазовор бўлган зотлардир.
45. Абдулҳай ал-Бағдодий - ҳамма қўшиқчи санъаткорлар устози эди. Тўй тамошоларда карнайчи, сурнайчи, қўшиқчилар сардори эди.

БОҒБОНЛАР:

46. Шихобуддин Аҳмад аз –
Зардкаший

- бу зот машхур боғбон булсада,
шиша, мисга нақш соладиган мохир
уста ҳам эди. Амир Темур
боғдорчилик сиёсатининг мохир
амалиётчилари устози эди. Унинг
юзлаб шогирдлари бўлган, уларнинг
кўплари ҳам машхур алломалар булиб
етишди. Умуман улар сони ниҳоятда
кўп бўлиб, Соҳибқирон ундай мохир
зотларнинг сарасини Самарқандга
йиққан эди.

АМИР ТЕМУР ДАВРИНИНГ ВА БУЮК СОҲИБҚИРОН ТАРИХИНИ ЁЗГАН МАШҲУР ОЛИМЛАР.

1. Саададдун Маъсуд ибн Умар (Омар) Тафтазоний (1332(22)-1389) бўлиб, грамматика, диний тасаввуф, риторика ва бошқа фанлардан нафақат илмий ишлар, балки ўқув дарсликлари ёзиб қолдирган. У Темур саройида, илмий баҳсларда узлуксиз иштирок этган, бутун умри жараёнида Ғиждувон, Жоми, Хоразм, Туркистон, Самарқанд, Ҳирот ва Сарахс мадрасаларида дарс бериб, ўқитувчилик қилиб, Амир Темур фаолиятига юксак баҳо берган, тарғиб этган.
2. Шахобуддин Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Абдуллоҳ ибн Иброҳим ибн Арабшоҳ 1389 йил 5 ноябрда Дамашқда (Сурияда) туғилиб, 1450 йилда вафот этади. Уни 1401 йилда Самарқандга олиб келишади ва 1408 йилгача шу ерда яшайди, ўқийди. «Ажойиб ал-Мақдур фи тарихи Таймур» (1436) асарини ёзиб, Темурнинг насаби, болалик, ўспиринлик йилларини биринчи бўлимда, Мовароунаҳрда мустақиллик кураши, мустақил давлат ташкил этилиши 1370 йилдан бошлаб ҳамма ҳарбий юришларни иккинчи бўлимда, Амир Темур вафотидан кейинги 1405 йилдан 1436 йилгача тарихий воқеаларни эса учинчи бўлимда, Амир Темурнинг сифатлари, табиий хислатлари охирги тўртинчи бўлимда беради.
3. Низомитдин Шомий 1404 йилда «Темур зафарлари ҳақида китоб»ни ёзиб тугатади.
4. Шарофиддин Али Яздий (...1454 йилда вафот этади), 1424-25 йилларда «Зафарнома» (Ғалабалар ҳақида китоб)ни ёзиб қолдирди. Бу ҳам Амир Темурнинг ҳарбий юришларига тўла бағишлаб ёзилган асардир.

5. Лутфулло Ҳофиз Абру (1437 йилда вафот этган) «Зафарнома» асарини ёзган ва у (11-китоб) Амир Темурнинг зафарларига бағишланган.
6. Абдураззоқ Самарқандий – (1413-1482) «Матлаи Саъдаи...» 1-2 китоб Темур ва темурийлар ҳақида.
7. Муҳаммад ибн Хандшах бен Махмуд Мирхонд (1433-1498 й) «Равзат ус-Сафо» асарини Амир Темурга бағишлайди.
8. Ғиёсиддин Муҳаммад Хондамир (1475-1539-40 йй)
9. Шамсиддин Муҳаммад Ҳофиз Шерозий (1389 йил вафот этган).
10. Али Муҳаммад Журжоний (1413 йилда вафот этган) «Ат-тарифати Журжоний» номли машҳур сўфилик фалсафасига доир асар муаллифи.
11. Мавлоно Бадруддин ал-Айний «Иқд ал-Жумон» асарида Амир Темурнинг ҳарбий юришлари ҳақида маълумот беради.
12. Мавлоно Ибн Ҳожар ал-Асқалоний – «Ибн ал-ғумр» асарида Амир Темурнинг Ғарбга қилган ҳарбий юриши ҳақида сўз юритади.
13. Мавлоно Ғиёсий «Тарих ул-Ироқ» асарида Амир Темурнинг яқин Шарқ мамлакатларига қилган ҳарбий юришини тасвирлайди.

АМИР ТЕМУР ҲАҚИДА ТЎҒРИ ФИКР БИЛДИРГАН ШАХСЛАР.

1. АЛЬФОНС де ПАМАРТИ: (француз тарихчиси) «Дин, тиббиёт тарих, ҳуқуқ ва астрономия соҳаларида Амир Темур ўта билувчи эди. Кўп ўқиган. Осиёнинг энг унумли уч (турк, араб, форс) тилини жуда мукамал билган қудратли ҳуқумдор эди... Оврўпа, Искандар, Аттила ва Москва зафарини қучган янги фотиҳ Наполеонда бундай даражали бир завқ ва идорани кўрган эмас», - дейди.
2. Л.ЛЯНГЛЭ: (Фаранг тарихчиси) «Темур олимларга илтифотли эди. Билимдонлиги билан бир қаторда софдиллигини кўрган кишиларга ишонч билдирарди. У тарихчилар, файласуфлар, шунингдек, илм-фан, идора ва бошқа ишларда билимдон бўлган барча кишилар билан суҳбатлашиш учун кўпинча тахтдан тушиб, уларнинг ёнига келарди. Негаки, Темур бу соҳаларга ғамхўрлик қилишга асосий эътиборни берар эди», - деб ёзади.
3. ИБН ХАЛДУН: (Суриялик араб тарихчиси ва мутафаккири) – «Темур подшоҳлар ва халқлар сийратларида билимдон, Шарку, Ғарб тарихининг отаси ва онаси эди», - деган фикр юритади. (Ибн Арабшоҳ, «Амир Темур тарихи», Тошкент, 1992, 227 бет).
4. АЛИШЕР НАВОЙИ: «Темур Қураган... агарчи назм айтмоққа илтифот қилмайдурлар, аммо назм ва насрни ондок хуб маҳал ва мавқеда ўқубдурларким, анингдек бир байт ўқиғони минг яхши байт айтқонича бор» (Мажолис ун-нафоис»дан) – дейди.
5. ХЕРМАН ВАМБЕРИ: (Венгер шарқшуноси) «Темурнинг Ўрта Осиё тарихидаги алоҳида ўрнини шундай ҳам билса бўладики, у ўз

хокимлиги билан янги династия (темурийлар династияси) ни ва балким, кўпроқ турк маданияти деб аталиши мумкин бўлган Ўрта Осиё маданиятининг янги даврини бошлаб берди», - деб ёзади. «Бухоро ёхут Мовароуннахр тарихи».

6. ШЛОССЕР Ф. (немис тарихчиси): «Умрини юришларда ўтказган Темур тез-тез Бухоро ва Самарқандга қайтиб турар ва ўзининг янги давлатига қонунлар тақдим этар эди. Бу қонунлар татар мўғуллари томонидан қилинадиган вахшийлик, шафқатсизлик ва вайронагарчиликларга ҳайрон қоларли даражада қарши турар эди». (Амир Темур ва унинг дунё тарихидаги ўрни) Самарқанд, 1996, 68-бет, Илмий мақолалар тўпламидан), – дейди.
7. ЛОГОФЕТ Д.Н.: (Бухоро амирлигини яхши ўрганган олим) – «Оврупада конституция ҳақида оддий тушунчага эга бўлмаган бир даврда унинг давлатида қонунлар мажмуаси мавжуд бўлган, унинг ҳокимиятида фуқароларга адолат билан муносабатда бўлган, ҳатто молиявий масалаларда ҳам қатъий тартиб ўрнатилган» – деб ёзади. (Бухоро тоғлар ва текисликларида) номли асаридан).
8. Ду СЭНКСЙОН: (фаранг муҳаррири) «Жаноби олийлари! Мана бир асрдан ошибдики, буюк Темурланг тарихи Оврупада маълум ва машҳурдир... яна шуни таъкидлаб ўтмоқ жойизки, бу улуг зот ҳатто Македонский ва Цезардан ҳам устунроқ бўлган. Чунки Темур улардаги барча афзал (саркардалик маҳоратидаги) жиҳатларни қабул қилгани ҳолда, йўл қўйган хатоларини четлаб ўтган. Оқибатда, жаҳонгирлик ва зафар қозонишда Темур улардан узиб кетди», - деб ёзади. («Буюк Темурнинг тарихи» асарида). Бу асар 1678 йилда Нидерландиянинг Амстрдам шаҳрида чоп эттирилган.
9. МУИНИДДИН НАТАНЗИЙ: «Амир Соҳибқирон илму ҳикмат аҳли ва фан арбоблари билан ғоятда улфатлашган эди. Уларни эъзозу иқром қилишда муболағалар кўрсатарди. Тарих китобларини эшитиш орқали умматлар насаби ва шарҳи ҳолларини, Турк, Араб ва Ажам подшоҳларини ва бу илмнинг бошқа тармоқларини жуда чуқур эгаллаган эди. «...яна унинг мажлисида илмий масалалар баҳси жуда кўп бўлиб турарди. Нозик масалалар баҳсида устунликка эришар, аксар ҳолларда у кўрсатган ечим асосли ва тўғри бўларди. Тиб ва нужум илмларининг машҳур масалаларида етарли маълумотга эга эди», - дейди. («Мунтоҳоб ут-тавориҳи Муиний» дан, «Темурийлар бунёдкорлиги давр манбаида» Т., 1997, 59-60 бетлар).
10. ИБН АРАБШОҲ: «Темурни етти иқлим соҳибқирони, еру сувни идора қиладиган (зот), подшоҳлару султонлар жаҳонгири», - деб атардилар. («Амир Темур тарихи» 2 китоб, Тошкент, 1992-66 бет). «Темур одамларга меҳрибон бўлиб, саййиду шарифларни ўзига яқин тутарди. Уламолар ва фозилларга тўла-тўқис иззат кўрсатиб, уларни ҳар қандай кимсадан батамом муқаддам кўрарди». (Амир Темур тарихи», 2

китоб, 69-бет). «Темур ҳар қандай ҳунар ва касб бўлмасин, агар унда бирор фазилат ва шарофат бўлса, шу касб эгаларига ғоятда меҳр қўйган эди...» (Амир Темур тарихи» 2 китоб, 69 бет). «Темур тенги йўқ феъл-атворли, чуқур мулоҳазали киши бўлиб, унинг тафаккур денгизининг қаъри йўқ ва (унинг) тадбири тоғига на текислигу, на ғадир-будир орқали йўл топиларди» (ўша жой, 71-бет), деб ёзади.

11. Акад. Н.И.КОНРАД: «Ҳа мен янглишганим йўқ – Чингизхон авлоди бўлган ва уни емирмоқчи бўлган Темурда Искандар ва Канишканинг руҳи мавжуд эди. «Чингизийлар империяси», «Олмон миллатининг муқаддас Рим империяси» каби қадим замонлардан биринчи марта рўй-рост шаклланган, ўрта асрларда янги куч билан янграган оламшумул ғоянинг маҳаллий кўриниши эди. Буни Темур тушунармиди, айтиш қийин лекин унинг мазкур улуг ғоя пайдо бўлган жойда камолатга етиши унинг идеалларида ўз аксини топмасдан қолмади» – дейди. («Средневосточное возрождения в Алишере Навои»). М., 1969, с-213).
12. ИОНН ГРЕНЛО: (Амир Темур замондоши). «...Темурбек ... илми Қуръон ва илми фикҳда шунчалик забардасд эдики, ҳеч қандай мусулмон олими у билан бу мавзуда беллаша олмайди», - деган эди.
13. М.ИВАНИН: (рус тарихчиси) «... Тажрибали Амир Темур Осиёда 40 йил давомида олиб борган урушлари даврида машаққатли ва узок сафарларга пухта тайёрланишга одатланган, шубҳасиз, бу юриш учун ҳам у ўзининг бутун маҳорати ва тадбиркорлигини ишга солган эди. Ана шу сафар учун қилинган тайёргарлик тадбирлари ҳақида жуда кам маълумотга эга эканлигимиздан афсус қилишимиз керак» («Икки буюк саркарда: Чингизхон ва Амир Темур». Т., 1994, 200 бет), - деб ёзади.
14. ҲЕРМАН ВАМБЕРИ: «Ўрта Осиёда турклик даври Темурдан бошланади. Чунки Хоразмшоҳлар ва салжуқийлар, гарчи маишат тарзи жиҳатдан турк бўлсаларда, улар ғарбий ислом, эрон, маданиятига мухлис эдилар, турк миллатининг ривожини учун жуда кам иш қилардилар. Нечоғки, ҳозирги Эрондаги турк-қожар хонадони ҳам шундайдир. Темур ўз туркларининг муғул-хитой дунёсининг устидан ғалабасини мужассам этди. У доимо ва ҳар жиҳатдан туркларга биринчилиكنи таъминлашга аҳд этди. Унинг саройи ажнабий уламолар ва ҳунармандлар билан тўла эса-да, мамлакатнинг расмий тили ҳар вақт туркча бўлди. Ҳатто мўғул, уйғур ёзуви – насронийлик, буддийлик, мажусийлик даври уларок мутаасиб мусулмонлар тарафидан жуда ёмон кўрингани ҳолда, муҳофаза этилди». (Бухоро ёхуд Мовароуннахр тарихи» 55-56 бетлар). «Темурнинг ўзи тиниқ ва очиқ турк шеvasида ёзар эди...» Шундай бўлса-да у ўз замонидаги расмий муҳаррирлар ва шоирлар билан учрашганда, уларнинг қатъий ва таклиф сўзларига қулоқ соларди». (Ўша асардан – 56-бет), - деб ёзади.

15. ХИЛЬДА ХУККЕМ: (инглиз тарихчиси) «Темур бу ерда курраи замин айланаси етти иқлим ва етти осмондан иборат эканлигидан хабар топади. Амир Темурнинг саводи, билими ўта юқори даражада бўлганлиги аён бўлади» («Етти иқлим ҳукмдори» асаридан), - деган эди.

АМИР ТЕМУР ҲАҚИДА НОҲАҚ ФИКР БИЛДИРГАН ШАХСЛАР

- Рус тарихчиси уни Чингизхон авлодига мансуб эканлигини рад этиб Темур қандайдир ҳукмроннинг малаги бўлган ва уни беахлоқлиги учун қул қилиб сотиб юборган ва у «егулик тополмай ювинди билан кун кечирган» – деб ҳисоблаганлар.

- «Уғирликларидан бири учун унинг оёғини уриб синдирганлар, бироқ темирчилик билан шуғулланиб ўзи оёғининг синган жойига пўлат халқа солиб олган. Унинг «Темур оқсоқ» деган лақаб ортирганининг боиси ҳам шундан» (Вл.Череванский «Амир Темур» Тошкент, 1993, 10-бет).

- Шлоссер: «Темур ўзига қарашли урдаларда қонхурлик ва вахшийликка йўл очди, унинг йўлбарс сифат татар-муғуллари минглаб одамларни кирган», - дейди.

- Гибон: «Дунёни забт этиш ва унинг устидан ҳукмронликка эришиш Темур шухратпарастлигининг бош маслаги бўлган», - деб таъкидлайди.

- Вебер: «Ғайриинсоний даражада шавқатсиз эди! У ёвузлиги билан дахшатли эди... лекин саркарда, ҳукмрон ва қонун урнатувчи сифатида буюк истеъдод эгаси бўлган... ва кунгли осуда, вазмин, адолатли ҳакам, ижод ва илм ахллариининг хомийсига айланган...» – дейди.

- Грановский: «Унинг аксарият истилочилик юришларида тайинли сиёсий мақсад кўринмайди. У ғайришуурий бузғунчиликка ружу қўйган, деган ҳаёлга борасан киши. Бой-бадавлат мамлакатларни вайронага айлантириб, шаҳарларни таг-туғи билан қупориб ташлаб, экинзорларни отлар туёғи остида пайхон қилиб, одамларнинг каллаларидан миноралар ясаб сайхонликка айлантирган, жойларда ўз ҳокимиятини мустаҳкамламай туриб олдинга интилаверган», - дейди.

- Мюллер: «Унинг номи юз йиллар мобайнида бутун ғарб оламида дахшат ва хайрат-ла тилга олинади», - дейди.

- В.В.Бартольд: «Қонхур босқинчи ва саводсиз бўлган. Босиб олган юртларини қуришиб калладан минора ясаган», - деб таъкидлайди.

- Б.Ғ.Ғаффуоров: «Темур том маъноси билан босқинчи, қонхур, юзлаб шаҳарларни вайрон қилган дахшатли золим эди», - дейди.

- Ғ.А.Хидоятлов: («Жонажон менинг тарихим») «Темур саводсиз, билимсиз, турк тилидан бошқа тилни билмайдиган босқинчи эди», - деб таъкидлайди.

- В.Череванский тарихчиларни учга бўлиб: «бири Темурни инсон бош чаноқларидан минора курса, иккинчи хили – жаҳонгирнинг таржимаи холини ўрганиб қуя қолади. Учинчи хили китобхонни ўзига жалб этади», - дейди.

АМИР ТЕМУР ВА УНИНГ АВЛОДЛАРИ.

Амир Темур
(1336-1405 йил
8-апрел-18-феврал)

- ўта билимга чанқоқ, икки таълимот билимдони, буюк давлат арбоби, машҳур саркарда, йирик салтанатнинг маънавий салоҳият ҳомийси эди. У ҳақда А.Навоий шундай ёзган «... Назм ва насрни андоқ хўб мақол ва мавқеида уқубдурлар ким, анингдек бир байт ўқуғону минг яхши байт бор». Унинг 4 та ўғли ва 2 та қизи бор эди: ўғиллари – Ғиёсиддин Жаҳонгир, Умаршайх Мирзо, Жалолиддин Мироншоҳ, Шохрух Мирзо; қизлари – Оға Бегим, Султон Бахт Бегим..

Амир Темур авлодларининг ҳаммаси: 4-та ўғил, 22-та неvara, 45-та чевара, 30-та эvara, 22-та хевара, 16-та бегона ва 59-та бобурийлардир. Жами сони – 20 та.

1. Жаҳонгир Мирзодан - 2-та ўғил, 11-та неvara, 2-та чевара бўлган.

2. Умаршайх Мирзодан – 6-та ўғил, 12-та хевара бўлган.

3. Мироншоҳ Мирзодан – 6-та ўғил, 5-та неvara, 15-та чевара, 6-эvara, 10-хевара бўлган. (Бобурийлар сулоласи ҳам бегоналар тарзида темурийлар бўлиб, Бобур Мирзодан 9 та фарзанд, 5-та неvara, 5-та чевара, 3-та эvara, 4-та хевара, 4-та бегона ва 29-та бобурийларнинг кейинги авлодига таалукли бўлиб, жами-102 та бўлган)

4. Шохрух Мирзодан - 7 та ўғил, 17-та неvara, 10-та чеваралар бўлган. Жами – 34 та авлод бўлган.

Қизларидан қолган авлодлар:

1. ўғил Беги Хоним - Амир Темурнинг катта қизи бўлиб, унинг қачон туғилгани номаълум. Унинг онаси Турмуш оға бўлган. У 1382 йилда оғир касалликдан вафот этади. Ундан 1-та ўғил қолади. Унинг номи Султон Хусайн Мирзо бўлиб, отаси Муҳаммад Бегдир. У 1380 йилда туғилиб, 1404 йилда қатл этилади. Ундан 2-та қизи қолади. Бирининг исми Ферузадир.

2. Султон Бахт Бегим - у Улжой Туркон оғадан бўлиб, 1360-1366 йиллар ўртасида туғилган. 1430 йилда Нишофурда вафот этади. Фарзандлари ҳақида маълумот йўқ. Аммо у 2-та эрга тегади. Дастлаб Шер Бахром ўғли Муҳаммад Миркига тегади. У исёнчилиги учун 1388 йилда қатл этилади. Иккинчи эри Довуд Дуглот ўғли Амир Сулаймонхонга тегади. Фарзандлари номаълум.

АМИР ТЕМУРНИНГ ХОТИНЛАРИ ВА ФАРЗАНДЛАРИ.

Буюк Соҳибқироннинг ҳарамида қўйидаги никоҳидаги хотинлари бўлган:

1. Турмиш ёки (Бурмиш) оға - у Чоғуи Барлоснинг қизи бўлиб унга Амир Темур 22 ёшида 1356 йилда уйланган. Ундан ўғли Жаҳонгир Мирзо (1356-1376 й) туғилади.
2. ўлжой Туркон оға - у Амир Қазағоннинг набираси Амир Ҳусайннинг синглиси бўлиб, унга Амир Темур 1356 йилда (иккинчи хотини) ўйланади. У 1366 йилда касалликдан вафот этади. Ундан Мирзо Умаршайх (Темурнинг иккинчи ўғли) туғилади. У 1394 йилда Қурдистондаги бўлган жангда (1356-1399) ҳалок бўлади.
3. Сарой Мулкхоним - Бибихоним (1341 ёки 1342 й-1408 й) Амир Темурнинг учинчи хотини бўлиб, унга Амир Хусайнни мағлуб эткандан кейин унинг саройидаги 4-та хотинларидан бири эди. У аслида Қозонхоннинг қизи бўлиб, Темур хотинларининг каттасига («Бибихоним» номи билан) айланади. Ундан фарзанд бўлмади, аммо ҳамма темурийзодалар тарбиячиси, «она»си ҳисобланади. Хоннинг қизи бўлганлиги сабабли Амир Темурга «Хоннинг куёви» (мўғул хони куёви) «Курагоний» лақабини олишга муяссар бўлади.
4. Улуғ оға - унга 1370 йилда уйланган. У Амир Баён Сулдузнинг қизи эди. У ҳам Амир Хусайн ҳарамидан ўз никоҳига олади.
5. Ислон оға - у Амир Ҳизр Яссауриднинг қизи бўлиб, у ҳам Амир Хусайн ҳарамидан эди. Унга ҳам Амир Темур 1370 йилда уйланади.
6. Тоғай Туркон

- хотун - бу аёл ҳам Амир Хусайн ҳарамидан бўлиб,
Амир Темур унга 1370 йили уйланади.
7. Тумон оға - Амир Мусо невараси, (у Амир Хусайннинг кўзга
кўринган саркардаси эди) жуда гўзал бўлган, унга
Амир Темур 1378 йили 12 ёшарлигида уйланади.
Онасининг исми Орзумулк оға бўлиб, уни 1366
йилда туғган.
8. Тўқол Хоним - у Мўғул хонларидан Ҳизр Хўжанинг қизи
бўлиб, унга Амир Темур 1397 йилда уйланади. Бу
аёл ниҳоятда ораста, гўзал, салоҳиятли бўлиб,
Соҳибқирон Саройида иккинчи ўринда – «Кичик
хоним» деб аталган.
9. Чўлпон Мулк оға - у гўзал хотин бўлиб, Амир Хўжабекнинг қизи
эди, Амир Темур унга уйланади ва сотқинликда
шубҳа қилиниб қатл этилади.
Ўғиллари Мироншоҳ ва Шохрухларнинг қайси
хотинидан туғилганлиги ҳозирча аниқ эмас.

**ҒИЁСИДДИН МУҲАММАД ЖАҲОНГИР МИРЗО
ВА УНИНГ АВЛОДЛАРИ.**

- Ғиёсиддин Жаҳонгир (1356-1376)** – катта қобилият эгаси, талантли ҳарбий саркарда ва дипломат диний тасаввуф билимдони, бир қатор дунёвий фанларни яхши билган, валиаҳдликка лаёқатли шахзода эди. У 20 ёшида 1376 йилда касалликдан вафот этади. Унинг 2-та ўғли, 10- набираси ва 1-та чевараси бор эди. Ўғиллари - Муҳаммад Султон, Пирмуҳаммад Мирзо.
- Муҳаммад Султон Мирзо (1376-1403)** – диний ва дунёвий фанлардан билимдон, талантли ҳарбий саркарда ва сиёсий арбоб, ҳар қандай вазиятни чуқур ва тез таҳлил этиш қобилиятига эга бўлган, меросий кадриятларни ҳурмат қиладиган, валиаҳдликка номзод, лаёқатли инсон эди. 1403 йилда вафот этади. Унинг 3 ўғли бор эди: Муҳаммад Жаҳонгир, Саъд Ваққос ва Мирзо Яхъё. Муҳаммад Жаҳонгирнинг ўғли Муҳаммад Султондир. Муҳаммад Султоннинг номи бобоси ҳурматиға қўйилган. У 1422 йилда туғилган.
- Пирмуҳаммад Мирзо (1376-1407)** – йирик сиёсий арбоб, Амир Темур вафоти арафасида уни валиаҳдликка васият қилган, диний ва дунёвий фанлар билимдони, дастлаб Балх, кейин Ғазна, Қобул, Шимолий Ҳиндистон ҳокими эди. 1406 йилда ўз вазири Пир Али Тоз томонидан ваҳшийларча ўлдирилган. Ундан 7-та фарзанд қолади. Улардан Кайду Мирзо отаси ўрнига ҳоким бўлади. У 1397 йилда тўғилади. (1409 йилдан то умрининг охиригача, яъни 1418 йилгача). Бузинжор Мирзо ҳам талантли сиёсий раҳбар бўлиб, у 1402 йилда туғилиб 1429 йилда вафот этади. Қолган ўғиллари Холид Мирзо, Яхъё Жаҳонгир Мирзо, Маҳдий Мирзо, Санжор Мирзо, Саъд Ваккос Мирзо (1400-1418) ва Қайсар Мирзолардир.

УМАРШАЙХ МИРЗО ВА УНИНГ АВЛОДЛАРИ.

- Умаршайх Мирзо (1356-1394)** - йирик ҳарбий саркарда, қобилиятли сиёсий арбоб, дунёвий ва диний фанларнинг яхши билимдони. Қуръонни яхши билган, ўтмиш маънавий меросини ҳурмат қилган, авлиё-ю, пирларға иззат-ҳурмати чексиз бўлган. Амир Темурнинг 2-ўғли бўлиб, 1394 йилда Форсда жанг вақтида вафот

этади. Унинг 5-та ўғли бор эди: Пирмуҳаммад Мирзо, Рустам Искандар, Сайди Аҳмад ва Бойқаро Мирзо. 4-та неvara, 1-та чевара, 14-та хеваралар қолган.

Пирмуҳаммад Мирзо – давлат арбоби, Форс (1405), Исфахо (1408) (1379-1410)

ҳокими, 1409 йилда вафот этади. Диний тасаввуфдан билимга эга бўлиб, Қўрьонни яхши билган. Дунёвий фанларга қизиққан киши эди. Ундан Умаршайх исмли 1-та ўғли қолиб, у 1407-1409 йилларда Исфахон ҳокими бўлган.

Рустам Мирзо (1381-1424)

- 1405-1408 ва 1419 йилларда Исфахон ҳокими бўлган. Олиму-уламоларни жуда ҳурмат қилган. Амакиси Шохрух Мирзога содиқ бўлиб, катта қобилият ва ўткир зеҳнга эга эди. У 1434 йилда вафот этади. Унинг 2-та ўғли бор эди: Усмон ва Али Мирзо.

Искандар Мирзо
(Султон Искандар Шерозий)
(1384-1416)

- Форс, Исфахонда Шохрух Мирзо даврида ҳоким бўлади. 1416 йилда вафот этади. Зеҳни ўткир, иродали ва қобилиятли сиёсий раҳбар бўлиб, мамлакат бирлиги ва мустаҳкамлиги учун ўз оғаниларини Шохрух Мирзо атрофида бирлаштиришга ҳаракат қилган бўлсада, кам натижага эришади. Аммо билимли, фаросатли, ахлоқ-одобли Темурзода эди. «Қўрьон»ни, «Ҳадис»ни яхши билган ёзувчи, шоир, давлат арбоби эди.

Мирзо Аҳмад

(Сайди Аҳмад Мирзо) - Фарғонадан кейин Ўзганд ҳокими бўлган. (1388-1425)

Улуғбек қўл остида бўлган, аммо бўй синмайди. Шохрух Мирзо ҳузурига пано истаб боради, айшу-ишратга берилиб, иғвогарлар қўлида қурбон бўлади. Шохрух Мирзога қарши исёнга қўшилади. Аммо билимли, зеҳнли, иқтидорли, пок виждонли инсон ва шоир бўлган.

Бойқаро Мирзо (1393-1423)

- 1413-1416 йилларда Ҳамадон ҳокими, талантли ҳарбий мутахассис, сиёсий раҳбар, ўткир зеҳнли, тасаввуф ва дунёвий билимлардан яхши тушунчага эга, илму-фан намоёндаларига ҳурмати баланд, шеърятда қалам тебратган темурийлардан бири

эди. Унинг ўғли Ғиёсиддин Мансур (1413 йилда туғилиб 1445 йилда вафот этган) Мирзодан машхур давлат арбоби, Хуросон тахтининг подшоҳи, шоир, дипломат Ҳусайн Бойқаро тўғилади. 14 неvara, 1 чевара ундан қолади. Ғиёсиддин Мансур Мирзонинг 6-та ўғли, 14-чевара, 4-чевараси бўлган.

Абдулғози Султон

Ҳусайн Бойқаро

(у 1363-1506 йилга-
ча вафотига қадар
подшоҳ бўлган
1438-1506)

- Ғиёсиддин Мансур ўғли, Бойқаро Мирзо набираси, Умаршайх хеварасидир. У пойтахти Ҳирот бўлган Хуросон подшоҳи, талантли давлат арбоби, ҳарбий саркарда, катта бадий ижод эгаси, шоир, илму-фан, маданият хомийси, олиму уламоларга ғамхўр, улуғ Алишер Навоийнинг яхши дўсти бўлиб, 1506 йўлда вафот этади. Унинг 14-та ўғиллари бор эди. Бадиузамон Мирзо, Шох Ғариб, Музаффар Мирзо, Абулмуҳсим Мирзо, Кепак Муҳаммад, Абу Туроб, Муҳаммад Мирзо Муҳсин, Фаридун Ҳусайн, Ҳайдар Мирзо, Муҳаммад Маъсум, Фаррух Ҳусайн, Иброҳим Ҳусайн, Ибн Ҳусайн, Муҳаммад Қосим Мирзолардир.

Бадиузамон Мирзо
(1458-1515)

- Ҳусайн Бойқаронинг катта ўғли, Астробод ва бошқа вилоятларнинг ҳокими, талантли ҳарбий саркарда. Ўзига хос мустаҳкам иродали, қайсар давлат арбоби, диний ва дунёвий билимга эга бўлган темурзода эди. Унинг ўғиллари ичида ёшлигида ўлдирилган Мўмин Мирзо алоҳида иродага эга бўлган шахзода бўлиб, Алишер Навоийнинг ҳурматиға сазовор бўлган темурий эди.

Шох Ғариб Мирзо
(1470-1496)

- Мирзо Ҳусайн Бойқаронинг иккинчи ўғли бўлиб, жисмонан зайиб, аммо кучли ирода, чексиз қобилиятға, фикр-мулоҳазаға эга бўлган, туркий ва форсий тилларда ижод қилган шоир эди.

Фариддун Ҳусайн
Мирзо (1478-1509)

- Ҳусайн Бойқаронинг ўғли, катта илм эгаси, форсий ва туркий тилларда шеърлар ёзган шоир ва олим эди.

Муҳаммад Ҳусайн
Мирзо (1476-1503)

- Ҳусайн Бойқаронинг ўғли, туркий ва форсий

тиллаарда ижод қилган шоир, олим, шиа мазҳаби тарафдори – диний розий-бўлиб, у Ироқда вафот этади.

Музаффар Мирзо
(1473-1509)

- Ҳусайн Бойқаронинг арзанда ўғли, енгил табиат, аммо бадиий ижод ва ҳарбий санъатга мойил бўлган темурийзода эди.

ЖАЛОЛИДДИН МИРОНШОХ ВА УНИНГ АВЛОДЛАРИ.

Жалолиддин

Мироншоҳ (1366-1408)- Амир Темурнинг ўғли Ғарбий Эрон, Ироқ, Озарбайжон вилоятлари ҳокими. 1408 йилда Қора Куюнли туркманлар бошлиғи Қора Юсуф билан бўлган урушда ҳалок бўлади. Кучли иродали, қобилиятли ҳарбий саркарда ва сиёсий арбоб, кўркмас ва жасур жангчи, талантли дипломат, чуқур билим ва илмли шаҳзода эди. Аммо қисман ишонувчан, дўст-душманни унчалик фарқлолмайдиган, оқ кўнгил, аммо айрим вақтларда даҳшатли, жасоратли инсон ҳам эди. Ундан 6-та фарзанди, 4-та невар, 11-та чевара, 8-та ҳевара қолади. Машҳур Бобур ва бобурийлар авлоди ҳам Мироншоҳ наслидандир. Улар Ҳиндистонда 1526 йилдан то 1858 йилигача ҳукмронлик қилган. Мироншоҳнинг ўғилларидан: Абу Бакр Мирзо, Мирзо Умар, Ҳалил Султон, Султон Муҳаммад, Ийжал Мирзо, Суюртғамиш Мирзо (Шохрух Мирзонинг шу номли ўғли ҳам бўлган). Невараларидан: Абу Бакир Мирзодан Илангир Мирзо, Усмон Шодий Мирзо. Манучехр Мирзо ва Султон Саид Мирзо.

Чевараларидан: Султон Абу Саид Мирзодан – Аҳмад Мирзо, Маҳмуд Мирзо, Муҳаммад Мирзо, Шохрух Мирзо (Шохрух ҳурматиға қўйилган), Улуғбек (Улуғбек ҳурматиға қўйилган), Умаршайх Мирзо (Бобурнинг ҳурмати учун қўйилган отаси), Абу Бакр Мирзо, Мурод, Ҳалил, Валад, Умар Мирзолар. Ҳевараларидан: Маҳмуд Мирзодан – Маъсуд Мирзо, Бойсунғур Мирзо (Шохрух ўғли Бойсунғур Мирзо ҳурмати учун қўйилган), Али Мирзо, Ҳусайн, Вайс Мирзолар; Умаршайх Мирзодан – Захириддин Муҳаммад Бобур ва бобурийлар, Жаҳонгир Мирзо, Носир Мирзолар.

Абу Бакр Мирзо
(1404 йилда вафот
этган)

- Мироншоҳнинг катта ўғли бўлиб, жуда
талантли саркарда, илмга қизиққан, жисмоний
жиҳатдан жуда бақувват талантли сиёсий
рахбар, «Қуръон» ва «Ҳадис»ни яхши ўзлаштирган
темурзодалардан бири эди. Ундан икки ўғил
қолади. Юқорида кўрсатиб ўтилди, яъни Илангир
Мирзо, Усмон Шодий Мирзолардир.

Умар Мирзо
(1383-1407)

- Мироншоҳнинг иккинчи ўғли, Ғарбий Эрон,
Ироқ, Озарбайжонда ҳоким бўлган, 1409 йилда
вафот этади. Талантли саркарда, давлат арбоби,
кучли зеҳн ва иродага, чуқур фикр-мулоҳазага эга
бўлган, назм ва насрда қалам тебратган, мамлакат
бирлиги учун курашган ватанпарвар темурийзода
эди.

Халил Султон
(1384-1411)

- Мироншоҳнинг 3-ўғли Амир Темур вафотидан
кейин, тожу-тахтни ноҳаддан эгаллаган. 1405-1409
йилларда Темурий салтанати тождори бўлган.
Кучли ҳарбий саркарда, қобилиятли сиёсий арбоб,
шоир, ёзувчи, ҳақиқий комил инсон даражасига
ета олган, зеҳни ўткир, иродали, инсонпарвар
темурзода эди. 1411 йилда вафот этган.

Султон Муҳаммад
(кичик Мирзо ҳам
дейилади) Мирзо
туғилган ва вафот
этган йили номаълум.

- чуқур билимли, хўш табиат, ниҳоятда шўх,
зеҳни ўткир, табиий талант эгаси ва фозил, инсон
бўлган (онаси Умаршайх қизидир), доимо ижод
билан шуғулланган. Ундан юқорида
таъкидлаганимиздек 2-та ўғил қолган, кичик ўғли
Султон Абу Сайиддан 11 та невара, Бобур ҳамда
бобурийлар қолади.

Султон Абу Сайид
(1424-1269)

- Мироншоҳ невараси, Султон Муҳаммад ўғли
бўлиб, Шохрух ва Улуғбек Мирзолар қўлида
тарбия олади, аммо доимо рақобатда бўлган. 1451
йилда Моварауннаҳрни, 1454 йилда Хуросонни
эгаллаб, марказлашган давлатни ташкил этган.
Шохрух, Улуғбек авлодларини тамоман йўқ
қилган, ўз энагаси вазифасини ўтаган Шохрух
Мирзо хотини, Улуғбек Мирзо онаси Гавҳаршод
Бегимни 1457 йилда чопиб ташлаб ўлдиради.

Аммо кучли сиёсий арбоб, билимдон, қаттиқ қўл, жаҳлли, ҳарбий талантга эга бўлган темурзода эди. У навбатдаги Эронга юриш вақтида халок бўлади.

Аҳмад Мирзо

(Сайид Аҳмад Мирзо) - Султон Абу Сайиднинг ўғли, Султон

(1451-1494)

Аҳмаднинг невараси, Мироншоҳнинг чевараси, Султон Абу Сайид унга Моварауннахр хукмронлигини 1461 йилда беради ва у бу лавозимни 1469 йилда мустақил эгаллаб, умрининг охиригача Моварауннахр подшоси бўлиб қолади. Диний илмдан ва дунёвий фанлардан хабардор, диний тасаввуфчилик намоёндаларининг таъсирида сиёсат юргизган теурий эди.

Умаршайх Мирзо

(1456-1494)

- Султон Абу Сайид Мирзо ўғли бўлиб,

Захириддин Муҳаммад Бобур отаси, мўғул зодагон феодал хонларидан Юнусхоннинг куёви. Фарғона, Андижон, Ахса вилоятлари ҳокими. Талантли давлат арбоби, ҳақиқий саркарда, қобилиятли, иродали, мустақил фикр-мулоҳазали темурзода бўлиб, илму-фан билан шуғулланган, шеърлар ёзган. У саройида илму-фан, маданият намоёндаларига доимо хомийлик қилган сиёсий арбоб, салоҳиятли маънавият эгаси эди. Унинг 3-та ўғиллари бор эди: Бобур Мирзо, Жаҳонгир ва Носир Мирзо.

Захириддин

Муҳаммад Бобур

невараси,

(1483-1530)

- Умаршайх ўғли, Султон Абу Сайид

Султон Муҳаммад чевараси, Мироншоҳ ҳевараси. Йирик давлат арбоби, Ҳиндистон ва Афғонистонда бобурийлар сулоласининг асосчиси, Андижонда 1483 йилда туғилиб, 1530 йилда Ҳиндистонда вафот этган. У васиятига мувофиқ Қобулда дафн этилган. Ажойиб ҳарбий саркарда ва стратег, истеъдодли шоир, саловатли тарихчи, заковатли олимдир. У дастлаб 1494 йилда Фарғона ҳокими, 1502 йилда Самарқанд ҳокими, кейин Афғонистонда, 1526-1530 йилларда Ҳиндистон подшоси бўлиб, ундан 4-та ўғил қолади. Каттаси Ҳумоюн дастлаб Ҳиндистон ва Панжоб подшоси, иккинчи ўғли Комрон Мирзо Қобул ва Қандахорда волий (ҳоким) эди. Учинчи ўғли Асқар Мирзога

Ҳиндистондаги айрим вилоятларни беради. Унинг ишини ўғиллари, невара, чевара ва хеваралари, машҳур бобурийлар давом эттиради. Улардан энг машҳурлари – Хумоюншоҳ, Жалолиддин Акбар, Жаҳонгир Мирзо, Шоҳжаҳон (Хуррамшоҳ) Аврангзеб Оламгир, Баҳодиршоҳ бир (Шоҳи Олам), Жаҳонгиршоҳ (Фаррух ас-Сайир), Шоҳи олам II (Оламгир икки), Муҳаммад Акбар ас-Соний икки, Баҳодиршоҳ II ва Бобурнинг онаси Хонзода Бегим, Бобурнинг қизи Гулбадан Бегим, Шоҳ Жаҳоннинг катта қизи Жаҳон оро Бегим, Зебуннисо Бегим Аврангзеб қизи ва бошқалар.

ШОҲРУҲ МИРЗО ВА УНИНГ АВЛОДЛАРИ.

Шоҳруҳ Мирзо (1377-1447)

- Амир Темурнинг тўртинчи ўғли бўлиб, 1377 йилда тўғилиб, 1447 йилда вафот этади. У Хуросон, Мозандорон, Сенстон, Ғарбий Эрон, Ироқ, Озарбайжон (то 1405-1409 йилгача) ҳокими. 1409 йилдан 1447 йилгача Хуросон, Моварауннахр Ҳокони Сайиди – подшоҳи бўлган. У йирик давлат арбоби, моҳир дипломат, диний тасаввуф таълимоти билимдони, дунёвий илмларни яхши билган, зехни ўткир, иродали, қобилятли подшоҳ, комил инсон, ҳарбий саркарда, Амир Темурнинг марказлашган давлатини сақлаб қолаолган, авлиёю-пирларга, буюк илму-фан намоёндаларига ҳомий бўлган темурзодалар ичида энг нуфузли ва обрўлиси эди. Унинг 7-та ўғиллари бор эди: Улуғбек Мирзо, Суюғартмиш Мирзо, Муҳаммад Жўғий Мирзо, Хон ўғлон, Муҳаммад Ёрди Мирзолар. 13-та невараси бор эди: Абдулло Мирзо, Абдурахмон, Абдулатиф Мирзо, Абдулазиз Мирзо (Иброҳим Султон ўғли, Улуғбек ўлдирилгандан кейин Моварауннахрга 1451 йилда подшоҳ бўлган), Ало-уд-Давло, Султон Муҳаммад, Абулқосим Бобур (Бойсунғур Мирзо ўғиллари), Маъсуд Мирзо, Қорачор Мирзо (Суюғартмиш Мирзо ўғиллари), Али Мирзо, Абу Бакр Мирзо (Муҳаммад Жугий ўғиллари). 5 та ўғил ва Робия Султон Бегим чеваралари: Аҳмад Мирзо, Муҳаммад Жугий Мирзо (Абдулатиф Мирзо ўғиллари), Султон Иброҳим Мирзо (Ало-уд-Давло

- ўғли), Ёдгор Муҳаммад (Султон Муҳаммад ўғли), Шохмахмуд Мирзо (Абулқосим Бобур Мирзо ўғли) Робия Султон Бегим (Улуғбек Мирзо қизи бўлиб, ундан Кўчкинчихон ва Суюнчи Хонлар қолиб Абулхайрхон ўғилларидир.
- Улуғбек Мирзо (1394-1449)** - Шохрух Мирзонинг катта ўғли, Амир Темурнинг севган невараси, атоқли давлат арбоби, талантли ҳарбий саркарда, йирик олим, икки диний ва дунёвий таълимотлар билимдони, саловатли маънавиятчи, тарихчи, илму-фан жонкуяри, олиму-уламоларга меҳрибон, Турон-заминида миллий маданиятни Жаҳон цивилизациясига олиб чиққан олим сифатида машҳур бўлган темурийзодадир.
- Ғиёсиддин Бойсунғир Мирзо (1397-1433)** - Шохрухнинг 3-чи ўғли, талантли давлат арбоби, икки таълимот билимдони, қобилиятли олим, маънавий мерос жонкуяри, Абулқосим Фирдавсийнинг «Шохнома» асарини туркий тилга таржима қилдирган (1425-1426 йилларда), Темурийлардан биринчи Бош Вазир даражасига кўтарилган сиёсий раҳбар, мамлакатда бир қатор иқтисодий ва ижтимоий ислоҳотлар ўтказиб, давлат томонидан аҳолини ижтимоий ҳимоя қилиш сиёсатини амалга оширган инсонпарвар темурийзода эди. У илмий ва бадиий ижод қилишни яхши касб деб билар эди. Бойсунғир Мирзо Шарқий Хуросон ҳокими ҳам бўлган, 1434 йилда вафот этган.
- Иброҳим Султон Мирзо (1394-1435)** - Шохрух Мирзонинг иккинчи ўғли. Балх, Луристон ва Форс вилоятлари ҳокими бўлган, қобилиятли сиёсий арбоб, талантли олим, ёзувчи, шоир бўлиб Амир Темур бобоси ҳақида тарихий асар ёзиш ташаббусчиси, инсонпарвар, маънавий-маданий меросимизнинг жонкуяри бўлган иродали темурийзода бўлиб, у 1439 йилда вафот этади.
- Абдулатиф Мирзо (1430-1449)** - Улуғбек Мирзонинг учинчи ўғли. Моварауннахрнинг Улуғбек Мирзодан кейинги (1449-1450 йилларда) подшоҳи, падаркуш, аммо талантли ҳарбий саркарда, олим, қобилиятли шоир бўлиб, 1450 йилда ўлдирилади.
- Абул Қосим Бобур** - Бойсунғир Мирзонинг учинчи ўғли, қобилиятли

(1422-1457)	сиёсий арбоб, билимдон олим, талантливый поэт, маданий меросга катта эътибор берган, алломаларга катта ҳурматда бўлган, эътиборли, илму-фанга қизиққан темурийзода эди. Хуросон ва Форс ҳокими, подшоҳи бўлган. 1457 йилда вафот этади.
Ало-уд-Давло Мирзо (1417-1460)	- Бойсунғир Мирзонинг катта ўғли, бобоси Шохрух Мирзода вазир, қобилятливый сиёсий арбоб бўлиб, 1460 йилда вафот этади.
Султон Муҳаммад	- Бойсунғир Мирзонинг 2-чи ўғли, Мозандарон ва Форс вилоятларида 1446-1451 йилларда ҳокими, қобилятливый сиёсий арбоб, илми, олимларни ҳурмат қилган темурийзода эди.
Султон Иброҳим (Ало-уд Давло ўғли) (1440-1459)	- 1457 йилда Хуросон ҳокими; Ёдгор Муҳаммад (Султон Муҳаммад Мирзонинг ўғли, Бойсунғир Мирзо невараси) Шох Махмуд Мирзо (Абулқосим Бобур Мирзо ўғли) 1457-1550 йилларда Хуросон ҳокими бўлган. Улар ҳаммаси қобилятливый сиёсий арбоб бўлиб, илм-фанга қизиққан темурийзодалар эди.

Темурийзодалардан Жаҳон Шох Мирзо ва Яъқуб Мирзолар ҳам катта қобилят эгаси бўлган илмий ва бадиий ижод билан шуғулланган талантливый поэт ва маърифатпарвар амирзодалар эди.

АМИР ТЕМУР ЭГАЛИК ҚИЛГАН МАМЛАКАТЛАР.

а) Ҳозирги мавжуд давлатлар:

1. Ўзбекистон
2. Тожикистон
3. Қозоғистон
4. Қирғизистон
5. Туркменистон
6. Озарбайжон
7. Арманистон
8. Грузия
9. Доғистон
10. Муғулистон
11. Ғарбий Хитой-Кашмир
12. Непал
13. Хиндистон
14. Покистон
15. Афғонистон
16. Эрон

- 17.Қурдистон
- 18.Сурия
- 19.Фаластин
- 20.Иордания
- 21.Миср
- 22.Саудия Арабистони
- 23.Ироқ
- 24.Кувейт
- 25.Омман
- 26.Йемен
- 27.Туркия

АМИР ТЕМУР ДАВРИДАГИ МАМЛАКАТЛАР:

1. Ироқ
2. Гилон
3. Журжон
4. Мозандорон
5. Озарбайжон
6. Форс
7. Эронистон
8. Белужистон
9. Сеистон
- 10.Қобулистон
- 11.Ширвон
- 12.Султония
- 13.Рой
- 14.Гуржистон – форсинг Ироқ томони
- 15.Лористон – форсинг Ироқ томони
- 16.Хузистон
- 17.Арманистон
- 18.Олтин ўрда
- 19.Кашмир
- 20.Мултон
- 21.Мулки шодмон
- 22.Афғонистон – Қобулистон
- 23.Хиндистон
- 24.Никед Империяси - ўрта ер денгизи ороллари
- 25.Константинопол атрофи, Византия - Рим
- 26.Туркия
- 27.Лебос – ороллар, ҳар қайси ўзига мустақил бўлган
- 28.Хиос – ороллар, ҳар қайси ўзига мустақил бўлган
- 29.Генуя
- 30.Родос

- 31.Галатия
- 32.Фракия
- 33.Пафлогония
- 34.Смирно
- 35.Фолостин
- 36.Хуросон
- 37.Мовароуннахр
- 38.Мўғилистон.

ХУЛОСА

Амир Темур йирик давлат арбоби, икки таълимот билимдони, комил инсонлик хислати, фазилатларига, юксак маънавий баркамолликка эга бўлган шахсдир.

Президентимиз Каримов И.А. уни ҳурмат билан тилга олар экан: “Амир Темур ёшлик чоғидан мард, довюрак, ғурурли, ўткир зехн ва ақлу илрок эгаси бўлиб ўсди. Турли дунёвий илмларни, ҳарбий санъатни эгаллади. Қуръони Каримни ёд олди, ҳадис илмини ўрганди. Иймон-эътиқодли, ҳалол-пок инсон бўлиб етишди” – деб ҳолисона сохибқирон бобомизга баҳо берган.

Ҳақиқатда улуг бобокалонимиз Амир Темур улуглигида ўзига хос маънавий сифатлар ётади. Ана шундай таъриф бир қатор темурийзодаларга ҳам хос бўлиб қарийиб 35-тадан ортиқ Амир Темур фарзандлари, невалари, чеваралари нафақат подшоҳлар, балки йирик илмуфан арбоблари бўлиб, халқимиз маъравий маданиятига муносиб ҳисса қушган фазилатли зотлар эди. Амир Темур ва темурийларнинг маънавий-маданий фазилатлари ҳақидаги билимларимиз фақат халқимиз ўз мустақиллигини қулга киритгандан кейин ўрганишликка киритилди. Собиқ чор Россияси ва собиқ советлар даврида сохталаштирилган тарихимиз, миллий қадриятларимиз қайта тикланди. Уни чуқур ва атрофлича ўрганиб халқимизга етказишга имконият яратилди. Янги-янги тарихий китоблар чоп этилиб, Амир Темур ҳақидаги билимларимиз кенгайиб бормоқда. Шу жумладан, Амир Темур ва темурийлар даври тарихи, миллий қадриятлар қайта ўрганилмоқда. Шу даврнинг салоҳияти, тарихий сабоқлари қанча чуқурроқ ўрганилишга ҳаракат қилинган сари янги-янги бой тарихий маълумотларнинг гувоҳи бўлмоқдамиз. Бу даврнинг тарихий сабоқлари, ҳозирги ва келажак авлод учун намунавий маънавий тарбия ролини бажаришда зарурий, керакли манба бўлади деган ниятда ушбу қўлланма тайёрланиб чоп этилмоқда.

Ана шу мақсадда ушбу ўқув қўлланма янги ва дастлабки манбалар асосида ёзилганлиги, ёш авлодга, айниқса, талаба ёшларга таълим-тарбия беришда, уларда халқимиз, Ватанииз ҳақида миллий давлатчилигимиз,

миллий урф-одатлар, қадриятлар ҳақида, буюк олиму-уламолар, машҳур саркардалар, давлат арбоблари, миллий қаҳрамонлар, шу жумладан, Амир Темур, темурийлар ҳақида янги билимларга эга бўладиган тарихий ҳақиқат асосида уларга нисбатан тўғри тушунча пайдо бўлиши муқаррар деган хулосага келамиз.

Амир Темур ва темурийларнинг маънавий-маданиятини талаба ёшларга ўргатиладиган экан, улардан кутиладиган асосий мақсад ёшларимиз келажақда маънавиятли, комил инсон бўлишидир. Чунки юксак маънавиятли инсон умумхалқ манфаатини кузлаб, давлат ва жамият учун ўз тақдирини Ватан тақдири билан боғлайди, Ватан учун куйиб-ёнади, Ватан руҳи билан яшайди. Ватан куч-қудратини оширишга, мустақамлашга бор кучи, имконияти ва билимини сарф қилади. Амир Темур ва темурийлар ана шундай ақл-заковатли маънавиятли инсонлар бўлганлар. Ана шундай тарбияни Амир Темур ёшлигида ота-онасидан олиб темурийларга ҳам шундай руҳда тарбия берди.

Амир Темурнинг 4-ўғли, 2-та қизи бор эди. Ўғилларидан: Ғиёсиддин Жаҳонгир Мирзодан 2-та ўғил, 10-та невара, 1-та чевара; Умаршайх Мирзодан 5-та ўғил, 18-та невара, 14-хевара; Жалолиддин Мироншоҳ Мирзодан – 6-та фарзанд, 4-та невара, 11-та чевара, 8-та хевара, Шохрух Мирзодан – 7-та ўғиллари, 13-та невараси бўлиб, уларнинг ҳаммаси қобилиятли сиёсий-давлат арбоби, саркарда, илму-фанга қизиққан, халқига содиқ кишилар бўлганлар, уларнинг ҳар бири ёш авлод учун муносиб намуна бўладиган кишилар бўлиб, тарихда ўз номларини қолдиришга эришганлар.

Ушбу ўқув қўлланмада ана шу ҳақда фикр юритилиб ёшларга, умуман, талабаларга таълим-тарбия беришда ўқув қўлланма сифатида фойдаланишни асосий мақсад қилиб қўйилган ва чоп этишга тавсия этилган.

Ш.А.Ахадов. Т.С.Эгамов

**«Амир Темур ва темурийлар даврининг
интеллектуал салоҳияти»**

Мусахҳиҳ: Х.Жураев

Наишга тайёрловчи: Ҳ.Абдурахимова

Теришига берилди 12.06.2004 йил

*Босишига рухсат этилди 15.10.2004 йил. Шартли босма табоғи 7,3.
Наишриёт манзили: Самарқанд шаҳри Лолазор 70. СамДАҚИ босмахонаси
500 нусха. Баҳоси эркин нархда*